

शिक्षा मंत्रालय
स्कूल शिक्षा और साक्षरता विभाग
MINISTRY OF EDUCATION
Department of School Education & Literacy

समग्र शिक्षा
Samagra Shiksha

विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूका लागि मार्गदर्शक (एसएमसी)

विद्यालय शिक्षा तथा साक्षरता विभाग,
शिक्षा मन्त्रालय, भारत सरकार
(मई २०२६)

मई २०२६

पीडी ०.५ एच बीएस

© राष्ट्रिय शैक्षिक अनुसन्धान प्रशिक्षण परिषद्, २०२६

शिक्षा मंत्रालय
स्कूल शिक्षा और साक्षरता विभाग
MINISTRY OF EDUCATION
Department of School Education & Literacy

समग्र शिक्षा
Samagra Shiksha

विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूका लागि मार्गदर्शक (एसएमसी)

विद्यालय शिक्षा तथा साक्षरता विभाग,
शिक्षा मन्त्रालय, भारत सरकार
(मई 2026)

सन्देश

मलाई यो थाहा पाउँदा खुसी लागेको छ कि शिक्षा मन्त्रालयको विद्यालय शिक्षा तथा साक्षरता विभागले समावेशी शिक्षाको प्रवर्द्धन, सहभागी विद्यालय विकास योजनालाई समर्थन, र विद्यालय, अभिभावक, स्थानीय अधिकारी, अन्य विभाग र समुदायबिचको सहकार्यलाई सुदृढ पार्न एसएमसीको भूमिका र जिम्मेवारीहरू रेखाङ्कित गर्न विस्तृत विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) दिशानिर्देश, 2026 ल्याउँदैछ।

राष्ट्रिय शिक्षा नीति (एनईपी)-2020 ले शिक्षालाई सरकार, विद्यालय, अभिभावक र समुदायको साझा जिम्मेवारीको रूपमा मान्यता दिन्छ। एनईपी-2020 ले प्रकाश पार्छ कि विद्यार्थी शिक्षा, कल्याण, र स्कूल उत्तरदायित्व सुधार गर्न अर्थपूर्ण अभिभावक र सामुदायिक संलग्नता आवश्यक छ-विशेष गरी सुविधाविहीन र कम प्रतिनिधित्व भएका वर्गका बच्चाहरूका लागि। सशक्त र राम्रोसँग काम गर्ने एसएमसीहरू, म दृढ विश्वास गर्दछु, समावेशी, सहयोगी, र प्रभावकारी सिक्ने वातावरण निर्माणमा लामो यात्रा गर्नेछ।

विकसित भारत @2047 का लागि माननीय प्रधानमन्त्रीको दृष्टिकोणले शिक्षालाई राष्ट्र निर्माण र जनताको सहभागितालाई शासनको मूलमा राख्छ। एक बलियो, समावेशी र आत्मनिर्भर भारत तब मात्र निर्माण गर्न सकिन्छ जब प्रत्येक बच्चाले गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्दछ र समुदायहरूले उनीहरूको विद्यालयहरूको भविष्यलाई आकार दिन सक्रिय रूपमा भाग लिन्छन्।

यस सन्दर्भमा, एसएमसीहरूले आधारभूत स्तरमा विद्यालय शिक्षालाई सुदृढ पार्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। अभिभावक, शिक्षक र समुदायका सदस्यहरूलाई एकसाथ ल्याएर, एसएमसीहरूले सिकाइ परिणामहरू सुधार गर्न, उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्न, र समानता प्रवर्द्धन गर्न विद्यालयहरूलाई सहयोग गर्दछ। विद्यालय योजना र निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको संलग्नताले विद्यालयहरूलाई स्थानीय आवश्यकताहरूमा राम्रो प्रतिक्रिया दिन मद्दत गर्दछ र समुदायमा स्वामित्व र विश्वासको बलियो भावना सिर्जना गर्दछ।

विकसित भारत @2047 तिरको यात्रा सक्षम, आत्मविश्वासी र जिम्मेवार नागरिकहरूको पोषणमा निर्भर गर्दछ। सक्रिय र सशक्त एसएमसीहरूद्वारा समर्थित बलियो विद्यालयहरू यो राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त गर्न आधारभूत छन्। आधारभूत स्तरमा विद्यालय प्रशासनलाई सुदृढ पार्दै, हामी हाम्रा बच्चाहरूको भविष्य र भारतको भविष्यका लागि दृढ आधारशिला राख्छौं। मलाई विश्वास छ कि यी दिशानिर्देशहरूले देशभरि प्रभावकारी विद्यालय प्रशासनका लागि बलियो र भविष्यका लागि तयार ढाँचा प्रदान गर्नेछ र प्रत्येक बच्चाका लागि गुणस्तर, न्यायसंगत र समग्र शिक्षा सुनिश्चित गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान गर्नेछ।

(धर्मेन्द्र प्रधान)

सबको शिक्षा, अच्छी शिक्षा

जयन्त चौधरी
JAYANT CHAUDHARY

कौशल विकास और उद्यमशीलता
राज्य मंत्री (स्वतंत्र प्रभार) एवं
शिक्षा राज्य मंत्री
भारत सरकार
Minister of State (Independent Charge) for
Skill Development and Entrepreneurship
and Minister of State for Education
Government of India

सन्देश

शिक्षा राष्ट्रिय विकासको मुटुमा निहित छ, र सामुदायिक सहभागिता यसको सबैभन्दा शक्तिशाली प्रेरक शक्ति हो। समावेशी र भविष्यका लागि तयार राष्ट्रको निर्माण गर्न हाम्रा विद्यालयहरू उनीहरूले सेवा गर्ने समुदायहरूमा गहिरो जरा र सक्रिय रूपमा समर्थन गर्न आवश्यक छ।

राष्ट्रिय शिक्षा नीति (एनईपी) 2020 ले विद्यालयहरूलाई जीवन्त संस्थानका रूपमा परिकल्पना गरेको छ जहाँ अभिभावक, शिक्षक, र स्थानीय हितधारकहरूले समय विकास सुनिश्चित गर्न, सिक्रे परिणामहरू सुधार गर्न, र प्रत्येक बच्चाको कल्याणका लागि सहकार्य गर्छन्। यस दृष्टिकोणको केन्द्रबिन्दु विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरू (एसएमसी) हुन् जसले सामुदायिक सहभागिता, साझा जिम्मेवारी, र सामूहिक कार्यका लागि आधारभूत मञ्चहरू बनाउँछन्।

विद्यालय व्यवस्थापन समिति दिशानिर्देश, 2026 ले भूमिका र जिम्मेवारीहरू स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरेर, समावेशी र लैङ्गिक-सन्तुलित प्रतिनिधित्वलाई बढावा दिएर, र क्षमता निर्माणलाई बढावा दिएर यस ढाँचालाई बलियो बनाउँछ। यी दिशानिर्देशहरूले एसएमसीहरूलाई विद्यालय प्रशासन र विद्यार्थी परिणामहरूमा अर्थपूर्ण योगदान गर्न सशक्त बनाउँछ।

जब समुदायहरूले आफ्ना विद्यालयहरूको स्वामित्व लिन्छन्, बालबालिकाहरू सबैभन्दा बढी लाभान्वित हुन्छन्। सशक्त एसएमसीहरूले प्रत्येक बालबालिकाको सफलताका लागि साझेदारी, विश्वास र साझा प्रतिबद्धताको संस्कृतिलाई बढावा दिनेछ, र सबैका लागि गुणस्तरीय, न्यायसंगत र समय शिक्षाको दिशामा एनईपी 2020 को लक्ष्यलाई अगाडि बढाउनेछ।

(जयन्त चौधरी)

संजय कुमार, भा.प्र.से
सचिव

Sanjay Kumar, IAS
Secretary

सत्यमेव जयते

स्कूल शिक्षा और साक्षरता विभाग
शिक्षा मंत्रालय
भारत सरकार
Department of School Education & Literacy
Ministry of Education
Government of India

सन्देश

राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनईपी) 2020 मा परिकल्पना गरिए अनुसार शिक्षा एक साझा सामाजिक उत्तरदायित्व हो, जसले विद्यालय शिक्षामा विकेन्द्रीकृत शासन, सामुदायिक सहभागिता र सक्रिय सामुदायिक संलग्नतामा जोड दिन्छ। एनईपी 2020 ले मान्यता दिन्छ कि विद्यालयहरूले उत्तम कार्य गर्दछ जब तिनीहरू आफ्नो समुदायसँग नजिकबाट जोडिएका हुन्छन् र जब स्थानीय हितधारकहरूले सामूहिक रूपमा प्रत्येक बच्चाको विकास र प्रगतिमा योगदान पुर्याउँछन्।

यस सन्दर्भमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) ले स्थानीय विद्यालय प्रशासनलाई सुदृढ पार्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। विद्यालय स्तरमा वैधानिक निकायका रूपमा, एसएमसीहरूले अभिभावक, शिक्षक र समुदायका सदस्यहरूलाई विद्यालयहरूलाई सहयोग गर्न सँगै काम गर्न महत्त्वपूर्ण मञ्चको रूपमा सेवा गर्दछन्। प्रभावकारी विद्यालय योजना, स्रोतको राम्रो उपयोग, सुधारिएको सिकाइ परिणाम र विद्यार्थीहरूको समग्र कल्याणका लागि उनीहरूको सक्रिय संलग्नता आवश्यक छ। बलियो र कार्यात्मक एसएमसीहरूले विद्यालयहरू समावेशी, जवाफदेही र स्थानीय आवश्यकताहरूप्रति उत्तरदायी छन् भनेर सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्दछ।

सशक्त एसएमसीहरू सहयोगी सिकाइ वातावरण निर्माण गर्न, समानता प्रवर्द्धन गर्न, र विशेषगरी वञ्चित तथा पिछडिएका समुदायका अभिभावक तथा सदस्यहरूको आवाज विद्यालयका निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण रूपमा समावेश गराउन केन्द्रिय भूमिका खेल्छन्। साथै, तिनीहरूले उत्तरदायित्व र पारदर्शिता पनि सुनिश्चित गर्छन्।

यस दृष्टिकोणलाई व्यवहारमा ल्याउन विद्यालय व्यवस्थापन समिति दिशानिर्देश, 2026 विकसित गरिएको छ। यी दिशानिर्देशहरूको उद्देश्य जिम्मेवारीहरू स्पष्ट पार्दै, सहभागी विद्यालय विकास योजनालाई प्रोत्साहित गरेर, र विद्यालय, परिवार, स्थानीय अधिकारीहरू र व्यापक समुदाय बीच सहयोगलाई बढावा दिएर आधारभूत शासनलाई सुदृढ पार्नु हो। दिशानिर्देशहरू हितधारक परामर्श र सबै नियमहरू, एसएसए, आरएमएसए र समग्र शिक्षाको अघिल्लो दिशानिर्देशहरू विचार गरेपछि विकसित गरिएको छ र यस मुद्दामा पहिलेका सबै दिशानिर्देशहरू खारेज गरिएको छ।

भारत विकसित भारत @2047 को मार्गमा अगाडि बढ्दै जाँदा, बलियो सामुदायिक संस्थाहरूको भूमिका अझ महत्त्वपूर्ण हुन्छ। सक्रिय र सशक्त एसएमसीहरूद्वारा समर्थित गुणस्तरीय विद्यालय शिक्षा, सूचित, कुशल र जिम्मेवार नागरिकहरूको पोषणका लागि महत्त्वपूर्ण हुनेछ।

मलाई विश्वास छ कि यी दिशानिर्देशहरूले राज्यहरू र विद्यालयहरूलाई प्रभावकारी र सहभागी एसएमसीहरू निर्माण गर्न सहयोग गर्नेछ, जसले सिकाइ उपलब्धि, विद्यार्थीको समग्र कल्याण, र विकसित भारतको दीर्घकालीन लक्ष्य प्राप्तिमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्याउनेछ।

(संजय कुमार)

कोठा संख्या-21102, पहिलो तला, विद्यालय शिक्षा तथा साक्षरता विभाग (DoSEL) का सचिवको कार्यालय, गेट नम्बर 04,
कर्तव्य भवन-2, नयाँ दिल्ली-110001 ई-मेल: secy.sel@nic.in

प्राक्थन

विद्यालय शिक्षा समान, समावेशी र प्रगतिशील समाजको आधार हो। शिक्षाको गुणस्तर नीतिहरू र स्रोतहरूले मात्र होइन, विद्यालयको जीवनमा समुदाय कति अर्थपूर्ण रूपमा संलग्न छन् भन्ने कुराले पनि गहिरो रूपमा प्रभाव पार्छ। यसलाई स्वीकार गर्दै, शैक्षिक सुधारहरूले निरन्तर रूपमा विकेन्द्रीकृत शासन, सामुदायिक सहभागिता, र बालबालिकाको सिकाइ तथा कल्याणका लागि साझा उत्तरदायित्वमा जोड दिएका छन्। विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरू (एसएमसी) ले यस दृष्टिकोणलाई व्यवहारमा ल्याउनका लागि तल्लो तहमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण संस्थागत संयन्त्रको प्रतिनिधित्व गर्दछ।

राष्ट्रिय शिक्षा नीति (एनईपी) 2020 ले विकेन्द्रीकृत शासन र अभिभावक, स्थानीय समुदाय, पूर्व विद्यार्थी, र विद्यालय शिक्षामा अन्य हितधारकहरूको सक्रिय संलग्नतामा विशेष जोड दिन्छ, विद्यालयहरूलाई उनीहरूको समुदायमा नजिकबाट अन्तर्निहित सिक्ने जीवन्त केन्द्रहरूको रूपमा मान्यता दिन्छ। एनईपी 2020 ले सिक्ने परिणाम, समावेशीकरण, र समग्र विद्यालय कार्यप्रणाली सुधार गर्न साझा जिम्मेवारी, सामुदायिक स्वामित्व, र सहभागी निर्णय लिने महत्त्वलाई जोड दिन्छ। जबकि विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरू (एसएमसी) सम्बन्धित प्रावधानहरू समग्र शिक्षा ढाँचा र बालबालिकाको निःशुल्क र अनिवार्य शिक्षा (आरटीई) ऐन, 2009 अन्तर्गत अवस्थित छन्, त्यहाँ एक व्यापक, एकीकृत र अद्यावधिक राष्ट्रिय ढाँचाको आवश्यकता महसुस गरिएको छ जसले समकालीन शैक्षिक सन्दर्भमा एसएमसीहरूको संरचना, कार्यप्रणाली र पूर्ण सम्भावनालाई स्पष्ट रूपमा व्यक्त गर्दछ। तदनुसार, विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूका लागि यी राष्ट्रिय दिशानिर्देशहरू विद्यालय शिक्षाका सबै स्तरहरूमा लागू हुने **एसएमसीहरूमा केन्द्रित समेकित राष्ट्रिय मार्गदर्शनको** रूपमा सेवा गर्न विकसित गरिएको छ।

यस विषयमा पहिलेका सबै दिशानिर्देशहरूको सुपरसेसनमा यी दिशानिर्देशहरूको उद्देश्य एसएमसीहरूलाई उनीहरूको **संरचना, संविधान, कार्यकाल, निर्वाचन प्रक्रिया, भूमिका र जिम्मेवारीहरू**, सीएसआर समर्थन खोज्ने एसएमसी सदस्यहरूको क्षमता निर्माण आदिलाई स्पष्ट रूपमा रेखाङ्कित गरेर सहभागी शासनको जीवन्त प्लेटफर्मको रूपमा सुदृढ पार्नु हो। उनीहरूले शैक्षिक निरीक्षण, स्कूल विकास योजना (एसडीपी) मार्फत स्कूल योजना, वित्तीय व्यवस्थापन, सामाजिक लेखापरीक्षण, बालबालिकाको सुरक्षा र कल्याण, समावेशी र न्यायसंगत शिक्षाको प्रवर्द्धन र सम्पूर्ण सरकारी दृष्टिकोणमा लाइन विभागहरूसँग अभिसरण र समन्वयमा विस्तृत मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ। विद्यालय बाहिरका बालबालिका (ओओएससी) र विद्यालय छोड्नेहरूको भर्ना, अवधारण र मुख्यधार सुनिश्चित गर्न, सामाजिक-आर्थिक रूपमा वञ्चित समूहका बालबालिकाहरूलाई सहयोग गर्न, र आधारभूत साक्षरता र संख्यात्मकतालाई बढावा दिन एसएमसीहरूको भूमिकामा विशेष जोड दिइएको छ। यी सबै सामूहिक परिणामहरू विकसित भारत @2047 को दृष्टिकोणलाई अगाडि बढाउने विद्यार्थीहरूका लागि इच्छित सिक्ने परिणामहरू हुनुपर्दछ।

यी दिशानिर्देशहरू राज्यहरू र केन्द्र शासित प्रदेशहरूका लागि स्थानीय सन्दर्भहरूमा प्रतिक्रिया दिँदै उनीहरूको नियम र प्रक्रियाहरू समन्वय गर्न सन्दर्भ ढाँचाको रूपमा सेवा गर्ने उद्देश्यले हो। अन्ततः, तिनीहरूले प्रत्येक बच्चाले सुरक्षित, समावेशी र पालनपोषण गर्ने वातावरणमा गुणस्तरीय शिक्षा सिक्छन्, फस्टाउँछन् र पूरा गर्छन् भन्ने सुनिश्चित गर्दै विद्यालयहरूका लागि सामूहिक जिम्मेवारी लिन समुदायहरूलाई सशक्त बनाउन खोज्छन्।

(अर्चना शर्मा अवस्थी)

अतिरिक्त सचिव, विद्यालय शिक्षा तथा साक्षरता
विभाग (DoSEL), शिक्षा मन्त्रालय

सामग्रीको तालिका

1. परिचय	1
2. विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी)	1
2.1 एसएमसी सदस्यहरूको चयनका लागि नियमहरू	2
2.2 एसएमसी को संरचना	3
2.3 सदस्य-सचिवको भूमिका र जिम्मेवारी	3
2.4 कार्यकाल	4
2.5 एसएमसी का अभिभावक सदस्यहरूको निर्वाचन प्रक्रिया	4
2.6 एसएमसीका उपसमितिहरू	5
3. एसएमसी को भूमिका र जिम्मेवारी वा कार्यहरू	6
4. विद्यालय विकास योजना	12
5. बैठक र प्रक्रियाहरू	14
6. क्षमता अभिवृद्धि तथा तालिम	14
7. वित्तीय व्यवस्थापन तथा सामाजिक लेखापरीक्षण	15
8. मन्त्रालयहरू/विभागहरूसँग समन्वय (कन्वर्जेन्स) मार्फत स्रोतहरूको उपयोग	16
9. विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) को अनुगमन तथा सहयोग	19
10. निष्कर्ष	19
परिशिष्ट	21

1. परिचय

सामुदायिक परिचालन र सहभागिता भनेको समुदायहरूलाई उनीहरूको प्राथमिकताहरू, स्रोतहरू, आवश्यकताहरू र समाधानहरू पहिचान गर्न संलग्न गर्ने प्रक्रिया हो जसले प्रतिनिधि सहभागिता, सुशासन, उत्तरदायित्व र शान्तिपूर्ण परिवर्तनलाई प्रवर्द्धन गर्छ। शिक्षाको सन्दर्भमा सामुदायिक परिचालन र समुदायका सदस्यहरूको निकट संलग्नता अत्यन्त महत्वपूर्ण छ। यस दृष्टिकोणले समुदायद्वारा प्रभावकारी योजना, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन, र सरकारी कार्यक्रमहरूको स्वामित्व सक्षम पाउँदै अधोमुखी (बटम-अप) प्रक्रियालाई प्रवर्द्धन गर्छ। सक्रिय सामुदायिक सहभागिताले विद्यालयहरूको राम्रो कार्यका लागि पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र सामूहिक सामुदायिक ज्ञानको प्रयोग सुनिश्चित गर्दछ। प्रभावकारी विकेन्द्रीकरणको माध्यमबाट, यसले विद्यालय-आधारित हस्तक्षेपहरूको सामुदायिक स्वामित्व सुनिश्चित गर्दछ, शासन संरचनाहरूलाई बलियो बनाउँछ, र दिगो शैक्षिक विकासलाई समर्थन गर्दछ।

1.2 राष्ट्रिय शिक्षा नीति (एनईपी), २०२० शिक्षण, साक्षरता अभियान, मार्गदर्शन, शिक्षण समर्थन र मार्गदर्शन आदि जस्ता (अनु 3.7) विभिन्न गतिविधिहरूमा स्वयम्सेवा गर्न प्रोत्साहित गरेर विद्यालयहरूमा सिकाइ बढाउन स्थानीय समुदाय, पूर्व विद्यार्थी र वरिष्ठ नागरिकहरूको सक्रिय संलग्नतामा जोड दिन्छ। एनईपी २०२० द्वारा निर्देशित रूपमा, विद्यालयहरू जीवन्त केन्द्रहरूको रूपमा बढ्नुपर्छ जहाँ शिक्षा र समुदाय एकसाथ आउँछन्। जब अभिभावक, शिक्षक र स्थानीय मानिसहरू विद्यालय गतिविधिहरूमा भाग लिन्छन्, तिनीहरूले हेरचाह, समावेशीकरण र गर्वको वातावरण सिर्जना गर्न मद्दत गर्छन्। प्रत्येक विद्यालय यस्तो ठाउँ बन्न सक्छ जसले बच्चाहरूलाई मात्र सिकाउँदैन अपितु सम्पूर्ण समुदायलाई एकसाथ ल्याउँछ।

1.3 समग्र शिक्षा ढाँचा (१२ अक्टोबर, २०२० मा जारी) मा 'अध्याय 13: सामुदायिक परिचालन' मा विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) को संरचना, कार्यप्रणाली आदिको विवरण छ जुन समग्र शिक्षा योजना र विद्यालय शिक्षा विभागको अन्य पहलहरूको कार्यान्वयनमा सक्रिय भूमिका खेल्ने जमीनी स्तरको समिति हो।

1.4 बालबालिकाको निःशुल्क र अनिवार्य शिक्षा अधिकार (आरटीई) अधिनियम, २००९ अध्याय 4 अन्तर्गत: विद्यालय र शिक्षकहरूको जिम्मेवारी, धारा (21) विद्यालयहरूमा एसएमसीको संरचना र कार्यहरूको विवरण।

2. विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी)

विद्यालय शिक्षामा सामुदायिक सहभागितालाई सुदृढ पार्न, एनईपी २०२०, समग्र शिक्षा योजना र आरटीई अधिनियम, २००९ ले विकेन्द्रीकृत शासनको एक महत्त्वपूर्ण तत्वको रूपमा एसएमसीहरू को गठनमा महत्त्वपूर्ण जोड दिन्छ। सामुदायिक परिचालनको आधारशिलाका रूपमा, एसएमसीले विकेन्द्रीकृत विद्यालय प्रशासनलाई बलियो बनाउँछ र विद्यालय शिक्षालाई आकार दिन र सुधार गर्न सक्रिय रूपमा भाग लिन समुदायहरूलाई सशक्त बनाउँछ। एनईपी, २०२०, समग्र शिक्षा योजना, आरटीई अधिनियम, २००९ का प्रावधानहरू र मानव संसाधन मन्त्रालय (पूर्ववर्ती मानव संसाधन

मन्त्रालय) को पहिलेका दिशानिर्देशहरूलाई ध्यानमा राख्दै सर्व शिक्षा अभियान (एसएसए) र राष्ट्रिय माध्यमिक शिक्षा अभियान (आरएमएसए) आदिमा विकास (एमएचआरडी), एसएमसी सम्बन्धी दिशानिर्देशहरू जारी गरिँदैछन्। यी दिशानिर्देशहरू पहिलेका दिशानिर्देशहरू र निर्देशनहरूको प्रतिस्थापनमा छन्।

यी दिशानिर्देशहरूले राज्यहरू/केन्द्र शासित प्रदेशहरू (युटी) का लागि विद्यालय-स्तरको शासन संयन्त्रलाई सुदृढ पार्न र समावेशी, सहभागी र उत्तरदायी शिक्षाको लागि राष्ट्रिय दृष्टिकोणसँग स्थानीय नियम र प्रक्रियाहरू समन्वय गर्न सन्दर्भ ढाँचाको रूपमा काम गर्नेछ।

- ◆ प्रत्येक विद्यालयले शैक्षिक सत्र प्रारम्भ भएको एक महिनाभित्र विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) गठन गर्नुपर्नेछ।
- ◆ राज्यहरू तथा संघ शासित प्रदेशहरूलाई प्रत्येक विद्यालयमा, माध्यमिक विद्यालयहरू (कक्षा १२ सम्म) सहित, विद्यालय व्यवस्थापन विकास समिति (एसएमडीसी) को सट्टामा एसएमसी गठन गर्न सल्लाह दिइन्छ।
- ◆ यस समितिमा अधिकारीहरू, विद्यार्थीहरूका अभिभावक/संरक्षकहरू, स्थानीय प्राधिकरणहरू^१, शिक्षाविद्हरू, विषय विज्ञहरू, विद्यालयका पूर्वविद्यार्थी तथा वञ्चित समूहका प्रतिनिधिहरू समावेश गरिनेछन्।
- ◆ समितिका सदस्यहरूको सङ्ख्या बालबालिकाको नामाङ्कनको आधारमा निर्णय गर्न सकिनेछ:

नामांकन दायरा	सदस्यहरूको अनुमानित सङ्ख्या
100 जनासम्म विद्यार्थी	12-15 सदस्य
100-500 विद्यार्थी	15-20 सदस्यहरू
500 भन्दा बढी विद्यार्थीहरू	20-25 सदस्य

2.1 एसएमसी सदस्यहरूको चयनका लागि नियमहरू

- i. विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) को कुल सदस्यसंख्याको पचहत्तर प्रतिशत (७५%) सदस्यहरू बालबालिकाका अभिभावक वा संरक्षकहरूमध्येबाट चयन गरिनेछन्।
- ii. शेष पच्चीस प्रतिशत (२५%) एसएमसी को शक्ति निम्न व्यक्तिहरू मध्येबाट हुनेछ:
 - (क) स्थानीय प्राधिकारीद्वारा निर्णय गरिने स्थानीय प्राधिकारीका निर्वाचित सदस्यहरू मध्ये एक तिहाइ सदस्यहरू;
 - (ख) एक तिहाइ (१/३) सदस्यहरू स्कूलका शिक्षकहरू मध्येबाट, स्कूलका शिक्षकहरूद्वारा निर्णय गरिने;
 - (ग) बाँकी एक तिहाइ (१/३) सदस्यहरू स्थानीय शिक्षाविद्, विषय विशेषज्ञ, शिक्षाविद्, वरिष्ठ विद्यार्थी, विद्यालयका पूर्व विद्यार्थी, र अग्रपङ्क्ति सामुदायिक कार्यकर्ता जस्तै आंगनवाडी कार्यकर्ता (एडब्लुडब्लु), मान्यता प्राप्त सामाजिक स्वास्थ्य कार्यकर्ता (आशा) र सहायक नर्स मिडवाइफ (एएनएम) मध्येबाट चयन गरिनेछ। यी सदस्यहरू समितिका अभिभावक प्रतिनिधिहरूद्वारा चयन हुनेछन्।

^१ “स्थानीय प्राधिकरण” भन्नाले नगर निगम, नगर परिषद्, जिल्ला परिषद्, नगर पञ्चायत वा पञ्चायत जुनसुकै नामले चिनिएको भए पनि लाई जनाउँछ, तथा यसमा त्यस्ता अन्य प्राधिकरण वा निकायहरू पनि समावेश हुन्छन्, जससँग विद्यालयमाथि प्रशासनिक नियन्त्रण रहेको हुन्छ वा प्रचलित कुनै कानूनद्वारा अथवा त्यस अन्तर्गत कुनै सहर, नगर वा गाउँमा स्थानीय प्राधिकरणका रूपमा कार्य गर्न अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ।

टिप्पणी:

- ◆ विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) को कुल सदस्यसंख्याको पचास प्रतिशत (५०%) महिला हुनु अनिवार्य हुनेछ।
- ◆ सामाजिक तथा आर्थिक रूपमा वञ्चित समूहहरू (एसईडीजी) जस्तै अनुसूचित जाति (एससी), अनुसूचित जनजाति (एसटी), अन्य पिछडा वर्ग (ओबीसी) आदि तथा विशेष आवश्यकतायुक्त बालबालिका (सीडब्ल्यूएसएन)का अभिभावक वा संरक्षकहरूलाई अनुपातिक प्रतिनिधित्व प्रदान गरिनेछ।

2.2 एसएमसीको संरचना

प्रत्येक एसएमसी निम्न सदस्यहरू मिलेर बनेको हुनेछ:

1.	अभिभावक/अभिभावकबाट निर्वाचित सदस्य	अध्यक्ष
2.	अभिभावक/अभिभावकबाट निर्वाचित सदस्य	उपाध्यक्ष
3.	विद्यालयमा अध्ययन गर्ने सबै ग्रेडका बच्चाहरूका अभिभावक/अभिभावक	सदस्य
4.	स्थानीय प्राधिकारीद्वारा निर्वाचित सदस्यहरू	सदस्य
5.	विद्यालयबाट शिक्षक	सदस्य
6.	स्थानीय शिक्षाविद्/विषय विशेषज्ञ/शिक्षाविद्/वरिष्ठ विद्यार्थी/स्कूलका पूर्व विद्यार्थी/एडब्ल्यूडब्ल्यू/आशा/एएनएम	सदस्य
7.	प्रधानाध्यापक/प्रधान शिक्षक/विद्यालय प्रभारी	सदस्य-सचिव

2.3 सदस्य-सचिवको भूमिका र जिम्मेवारी

सदस्य सचिवका कर्तव्यहरू निम्नानुसार छन्:

- शैक्षिक वर्ष प्रारम्भ भएको एक महिनाभित्र विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) को गठन सुनिश्चित गर्नु।
- विद्यालयमा अध्ययनरत बालबालिकाका अभिभावक/संरक्षकहरूबीच निर्वाचनमार्फत सदस्यहरूको चयनका लागि समयमै **वार्षिक साधारण सभा** (एनुअल जनरल बडी मिटिङ) आयोजना गर्नु। (निर्वाचनको समयमा कम्तीमा ५०% अभिभावक/संरक्षकहरूको उपस्थिति सुनिश्चित गरिनु पर्नेछ।)
- नवगठित एसएमसी सदस्यहरूको पूर्ण विवरण स्थापनाको एक हप्ताभित्र विद्यालय भवनका प्रमुख स्थानहरूमा प्रदर्शन गर्ने। आमाबाबु/सदस्यहरूको विवरणमा नाम, पदनाम, सम्पर्क नम्बर, इमेल आईडी आदि समावेश हुनुपर्छ। आमाबाबु/अभिभावकको मामलामा, अभिभावक/अभिभावकको नामसँगै बच्चाको नाम र उसको कक्षाको विवरण पनि उल्लेख गर्नुपर्छ।
- विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) का बैठकहरू कम्तीमा **महिनामा एक पटक** सञ्चालन गर्नु।
- बैठकको समयमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) को कोरम (क्वोरम) (न्यूनतम ५०%) सुनिश्चित गर्नु।
- तयारी गर्न **कार्यसूची वस्तुहरू** एसएमसी बैठकहरूमा छलफल गर्नु।
- एसएमसी विवरणहरू, बैठक सूचनाहरू सम्बन्धित जानकारी, बैठकमा उपस्थित सदस्यहरू, एजेन्डा र बैठकको मिनेट आदिको रेकर्डिङका लागि मापदण्ड अनुसार रजिस्टर कायम राख्ने।

- viii. बैठकका कार्यवृत्त (मिनट्स) तथा निर्णयहरूलाई विधिवत् रूपमा अभिलेख गर्नु तथा ती सबै समिति सदस्यहरू तथा सर्वसाधारणका लागि उपलब्ध गराउनु ।
- ix. विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) को गठन भएको एक महिनाभित्र सदस्यहरूको क्षमता अभिवृद्धि (केप्यासिटी बिल्डिङ) सम्बन्धी तालिम सुनिश्चित गर्नु । साथै आवश्यकता अनुसार सदस्यहरूका लागि समय-समयमा तालिम/कार्यशाला आयोजना गर्न सकिनेछ ।
- x. युनिफाइड डिस्ट्रिक्ट इन्फर्मेसन सिस्टम फर एजुकेशन प्लस (यूडाइस प्लस) पोर्टलमा उपलब्ध विद्यालय प्रतिवेदन पत्र (स्कूल रिपोर्ट कार्ड) विद्यालयका प्रमुख स्थानहरूमा प्रदर्शन गर्नु तथा पहिलो बैठकमै यसलाई एसएमसी सदस्यहरूलाई उपलब्ध गराउनु ।
- xi एसएमसी बैठक, संरचना, अभिभावक/संरक्षकहरूबाट सदस्य चयनका लागि निर्वाचन, मनोनित सदस्यहरूको समावेशीकरण आदि सम्बन्धमा जिल्ला/ब्लक तहका अधिकारीहरूद्वारा जारी आदेश/निर्देशनहरूको पालन सुनिश्चित गर्नु ।
- xii विद्यालय प्रमुख (हेड अफ स्कूल) वा जिल्ला शिक्षा अधिकारी अथवा अन्य कुनै उच्च प्राधिकरणद्वारा तोकिएका अन्य दायित्वहरूको निर्वाह गर्नु ।

2.4 कार्यकाल

एसएमसी का सदस्यहरूको कार्यकाल दुई वर्षका लागि हुनेछ । नयाँ समिति पुनर्गठन नभएसम्म एसएमसी दुई वर्षको अवधिभन्दा अगाडि जारी रहन सक्छ । अधिमानतः एसएमसीको कार्यकाल पूरा हुनुअघि नै नयाँ समिति गठनको प्रक्रिया सुरु गर्नुपर्छ ताकि एसएमसीमा विच्छेद नहुन सकोस् । एक सदस्य अर्को कार्यकालका लागि पुनः मनोनित हुन सक्छ तर सदस्य सचिव बाहेक लगातार दुई कार्यकाल भन्दा बढी पदमा रहन सक्दैन ।

- i. विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) का सदस्यहरूको कार्यकाल निम्न अवस्थाहरूमा समाप्त हुनेछन्:
 - (क) यदि अभिभावक/अभिभावक सदस्यको बच्चाले विद्यालय छोड्छ भने ।
 - (ख) अपराधिक अभियोगमा वा अन्यथा सदस्यको नजरबन्द/दोषसिद्धि भएको अवस्थामा ।
 - (ग) सदस्यको ब्लक/जिल्लाबाट बसाइँसराइ (माइग्रेसन) भएमा ।
 - (घ) सदस्यको आकस्मिक मृत्यु भएमा ।
 - (ङ) यदि कुनै सदस्य कुनै जानकारी बिना लगातार चार बैठकहरूमा अनुपस्थित भएमा ।
- ii. बिन्दु (I) मा भनिएको कुनै पनि कारणका कारण सिर्जना गरिएको कुनै पनि आकस्मिक रिक्ति, कार्यान्वयन प्राधिकरण/राज्य सरकार द्वारा निर्धारित प्रक्रिया अनुसार भर्नुपर्छ ।

2.5 एसएमसी का अभिभावक सदस्यहरूको निर्वाचन प्रक्रिया

विद्यालय प्रशासनमा अर्थपूर्ण सामुदायिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न एसएमसीका अभिभावक वा अभिभावक सदस्यहरूको निर्वाचन लोकतान्त्रिक, पारदर्शी र समावेशी ढङ्गले सञ्चालन गरिनेछ । राज्यहरू/केन्द्र शासित प्रदेशहरूले उनीहरूको सम्बन्धित नियम वा आदेश अनुसार एसएमसी सदस्यहरूको निर्वाचन र मनोनयनका लागि आफ्नै विस्तृत प्रक्रिया निर्धारण गर्न सक्छन् । तल विस्तृत निर्वाचन प्रक्रिया सङ्केतात्मक छः

- i. शैक्षिक वर्षको प्रारम्भमा, विद्यालय प्रमुख (हेड अफ स्कूल) ले विद्यालयमा भर्ना भएका सबै बालबालिकाका अभिभावक तथा संरक्षकहरूलाई सूचना जारी गरी निर्वाचन प्रक्रिया आरम्भ गर्नेछ, जसमा सम्बन्धित राज्य वा संघ शासित प्रदेश (यूटी) द्वारा निर्धारित मानदण्डअनुसार निर्वाचन सञ्चालनको समयतालिका तथा प्रक्रिया स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिनेछ।
- ii. प्रत्येक भर्ना भएका बालक/बालिकाका लागि केवल एक जना अभिभावक वा संरक्षक (जसको नाम भर्ना फाराममा पहिले नै दर्ता गरिएको हुन्छ) मात्र निर्वाचनमा सहभागी हुन योग्य हुनेछन्।
- iii. अभिभावक वा संरक्षकहरूले आफैँलाई वा विद्यालय समुदायभित्रका अन्य योग्य तथा इच्छुक अभिभावक/संरक्षकहरूलाई मनोनयन गर्न सक्नेछन्। सामाजिक तथा आर्थिक रूपमा वञ्चित समूहहरू (एसईडीजी) तथा विशेष आवश्यकतायुक्त बालबालिका (सीडब्ल्यूएसएन) का अभिभावकहरूको पर्याप्त प्रतिनिधित्व, साथै कम्तीमा ५०% महिला प्रतिनिधित्व तथा विद्यालयका सबै कक्षाहरूबाट प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिनु पर्नेछ।
- iv. यदि उम्मेदवारहरूको संख्या निर्धारित सिट सङ्ख्याभन्दा बढी भएमा, निर्वाचन हात उठाएर वा आवाज मत (भ्वाइस वोट) मार्फत गरिनेछ, तथापि कुनै विवाद वा असहमति समाधान नभएमा निष्पक्षता सुनिश्चित गर्न गोप्य मतदान (सिक्रेट ब्यालट) विधि अपनाउन सकिनेछ।
- v. मतदानको समयमा भर्ना भएका बालबालिकाका अभिभावक वा संरक्षकहरूको कम्तीमा ५०% उपस्थिति (कोरम/क्वोरम) अनिवार्य हुनेछ।
- vi. निष्पक्षता तथा पारदर्शिता कायम राख्न निर्वाचन प्रक्रियाको निरीक्षण तोकिएका शिक्षा अधिकारी वा अधिकृत प्रतिनिधिद्वारा गरिन सक्नेछ।
- vii. प्रक्रिया सम्पन्न भएपछि, सबै निर्वाचित अभिभावक वा संरक्षक सदस्यहरूको नाम संस्थाका प्रमुखद्वारा औपचारिक रूपमा अभिलेख गरिनेछ।

विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) को गठन भएपछि, नवगठित समितिको पहिलो बैठक अर्को कार्यदिवसमा वा अधिकतम एक हप्ताभित्र आयोजना गर्न सकिनेछ। पहिलो बैठकमै अध्यक्ष (चेयरपर्सन) तथा उपाध्यक्ष (भाइस-चेयरपर्सन) को निर्वाचन गरिनेछ।

2.6 एसएमसीका उपसमितिहरू

अध्यक्ष (चेयरपर्सन), उपाध्यक्ष (भाइस-चेयरपर्सन) तथा सदस्य सचिव (मैबर-सेक्रेटरी) ले एसएमसीको प्रभावकारी सञ्चालनका लागि आवश्यकतानुसार एसएमसीका सदस्यहरूमध्येबाट उपसमितिहरू गठन गर्न सक्नेछन्। एसएमसीलाई निम्नानुसार दुई उपसमितिहरूद्वारा सहयोग प्रदान गर्न सकिनेछ—

- (क) **विद्यालय निर्माण समिति:** विद्यालय भवन समितिलाई विद्यालय पूर्वाधारको निर्माण, नवीनीकरण (रेनोभेसन), मर्मत तथा संरक्षणसम्बन्धी योजना निर्माण, लागत अनुमान (एस्टिमेशन), व्यवस्थापन, अनुगमन, पर्यवेक्षण, प्रतिवेदन (रिपोर्टिङ) तथा लेखा अभिलेखन (अकाउन्ट्स) को दायित्व प्रदान गर्न सकिनेछ। यस समितिले सुरक्षा, बालमैत्री तथा लैङ्गिक उत्तरदायी (जेन्डर-रेस्पन्सिभ) सुविधाहरू, सार्वभौमिक पहुँच (युनिभर्सल एक्सेसिबिलिटी), निर्धारित वित्तीय तथा प्राविधिक मापदण्डहरूको अनुपालन सुनिश्चित गर्नेछ। साथै, सबै सिभिल कार्यहरूको समयमै कार्यान्वयनका लागि सजग अनुगमन गर्दै सुरक्षित, समावेशी तथा शिक्षार्थी-मैत्री वातावरणको निर्माण सुनिश्चित गर्नेछ।

(ख) **शैक्षिक समिति:** शैक्षिक समितिलाई समस्त शैक्षिक गतिविधिहरू— यथा योजना निर्माण, व्यवस्थापन, अनुगमन, पर्यवेक्षण, प्रतिवेदन (रिपोर्टिङ), युनिफाइड डिस्ट्रिक्ट इन्फर्मेशन सिस्टम फर एजुकेशन प्लस (यूडाइस प्लस) का लागि तथ्याङ्क सङ्कलन आदि—को दायित्व प्रदान गर्न सकिनेछ। यस समितिले शिक्षा गुणस्तर तथा समता (इक्विटी) मा निरन्तर सुधार सुनिश्चित गर्नेछ, जसका लागि सामाजिक-आर्थिक, लैङ्गिक तथा अपाङ्गतासम्बन्धी अवरोधहरूको समाधान गर्ने, शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको उपस्थितिको अनुगमन गर्ने, मार्गदर्शन तथा परामर्श (गाइडेन्स एन्ड काउन्सेलिङ) लाई समर्थन गर्ने, विद्यार्थी उपलब्धिको अनुगमन गर्ने, समृद्धि तथा विकासोन्मुख शिक्षण गतिविधिहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने, तथा विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूको समग्र शैक्षिक, सामाजिक तथा व्यक्तित्व विकासलाई प्रोत्साहन गर्ने कार्यहरू समावेश रहनेछन्। यी दायित्वहरूलाई आधार बनाएर, उक्त समिति विद्यार्थी उपलब्धि तथा विद्यालयीय शैक्षिक परिसंस्थाको समग्र शैक्षिक स्वास्थ्यको प्रमुख संरक्षक (प्राइमरी कस्टोडियन) का रूपमा कार्य गर्दछ।

3. एसएमसीको भूमिका र जिम्मेवारी वा कार्यहरू

विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) ले प्रभावकारी विद्यालय शासन सुनिश्चित गर्न तथा शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। यसका प्रमुख कार्यहरूमा विद्यालयको समग्र सञ्चालनको अनुगमन गर्नु तथा समग्र शिक्षा (समग्र शिक्षा), पीएम श्री (पीएम श्री) तथा पीएम पोषण (पीएम पोषण) लगायतका शैक्षिक योजनाहरूको समयोचित तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनको पर्यवेक्षण गर्नु समावेश हुन्छ। एसएमसी विद्यालयको आवश्यकता पहिचान गर्दै, विद्यमान पूर्वाधारहरूको सर्वेक्षण गरी, तथा आवश्यक रिक्तताहरू (ग्याप्स) को निर्धारण गर्दै एक समग्र विद्यालय विकास योजना (स्कूल डेभलपमेन्ट प्लान—एसडीपी) तयार पार्ने तथा सिफारिस गर्ने दायित्व वहन गर्दछ।

यसका अतिरिक्त, विद्यालय पूर्वाधारको उन्नयनका लागि कर्पोरेट सामाजिक उत्तरदायित्व (सीएसआर) बाट दान/योगदान संकलन गर्ने कार्य पनि एसएमसीको जिम्मेवारीमा पर्दछ। यसले उपयुक्त सरकार, स्थानीय प्राधिकरण वा अन्य स्रोतहरूबाट प्राप्त अनुदानहरूको उपयोगको अनुगमन गर्नुका साथै अभिभावक तथा समुदायको सहभागितालाई प्रोत्साहित गरी विद्यालय-समुदाय सम्बन्धलाई सुदृढ बनाउने कार्य गर्दछ।

विद्यालयका आवश्यकताहरूको पहिचान तथा कार्यान्वयनयोग्य योजनाहरूको निर्माणद्वारा, एसएमसीले विद्यालय, समुदाय तथा स्थानीय प्राधिकरणबीच समन्वय (सिनर्जी) स्थापना गर्दै समावेशी, सुरक्षित तथा स्रोत-सम्पन्न सिकाइ वातावरणको निर्माण गर्दछ। तदनुसार, एसएमसी सदस्यहरूको प्रमुख भूमिका तथा दायित्वका क्षेत्रहरू निम्नानुसार समावेश हुन सक्नेछन्—

- i. **समस्त बालबालिकाका लागि नामाङ्कन, स्थायित्व (रिटेन्सन) तथा समावेशी शिक्षण अवसर सुनिश्चित गर्नु:** एसएमसी सदस्यहरूले सबै बालबालिकाको नामाङ्कन तथा नियमित उपस्थितिको सुनिश्चितता गर्नुपर्नेछ, विशेषतः सामाजिक तथा आर्थिक रूपमा वञ्चित समूहहरू (एसईडीजी) तथा

विशेष आवश्यकतायुक्त बालबालिका (सीडब्ल्यूएसएन) मा विशेष ध्यान दिँदै। साथै, कुनै पनि बालबालिकाले विद्यालय शिक्षा ग्रहण तथा पूर्ण गर्नमा कुनै प्रकारको भेदभाव वा अवरोध सामना नगर्नु पर्ने सुनिश्चित गरिनु पर्नेछ। एसएमसीले विद्यालयमा कुनै पनि बालबालिकामाथि हुने दुर्व्यवहार वा उत्पीडनका घटनाहरू नहोस् भनी सहयोग गर्नुपर्नेछ, र यदि त्यस्तो कुनै घटना भएमा तुरुन्त सम्बन्धित प्राधिकरणलाई जानकारी गराउनु पर्नेछ। यसका अतिरिक्त, एसएमसीले प्रशस्त एप (प्रशस्त एप्प) तथा अन्य विधिहरूको प्रयोगद्वारा विशेष आवश्यकतायुक्त बालबालिकाहरू (सीडब्ल्यूएसएन) को पहिचान गर्न तथा तिनीहरूको सबै गतिविधिहरूमा समावेशीकरण सुनिश्चित गर्न विद्यालयलाई सहयोग गर्नुपर्नेछ।

- ii. **विद्यालय बाहिर रहेका तथा बीचमै पढाइ छोडेका बालबालिकाहरू (आउट-अफ-स्कूल चिल्ड्रेन—ओओएससी) लाई मुख्यधारामा ल्याउन नामाङ्कन अभियान सञ्चालन गर्नु:** विद्यालय अभिलेख तथा सामुदायिक तथ्याङ्कका आधारमा, एसएमसी सदस्यहरूले ओओएससी तथा पढाइ छोडेका बालबालिकाहरूको पहिचान गर्न सहयोग गर्नुका साथै विद्यालयका कर्मचारीहरूसँग मिलेर तिनीहरूलाई उमेरअनुकूल कक्षाहरूमा समावेश गर्न प्रयास गर्नुपर्नेछ। यस उद्देश्यका लागि निःशुल्क तथा अनिवार्य विद्यालय शिक्षाका प्रावधानहरू घर-घर अभियान, अभिभावक तथा बालबालिकाको परामर्श, स्थानीय सञ्चार माध्यम, सामुदायिक रेडियो, ग्राम सभा तथा अन्य सामुदायिक मञ्चहरूमा फर्त व्यापक रूपमा प्रचार-प्रसार गर्नुपर्नेछ। कुनै पनि बालबालिका विद्यालय शिक्षा प्राप्त गर्न तथा पूर्ण गर्नबाट वञ्चित नहोस् भन्ने सुनिश्चित गर्न प्रत्येक सम्भव प्रयास गरिनु पर्नेछ। साथै, एसएमसीले विद्यालयलाई विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाहरूको तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्न तथा पूर्व-प्राथमिक (बालवाटिका/आङ्गनवाडी) बाट कक्षा १, आधारभूत तह (कक्षा २ देखि ३), तयारी तहबाट माध्यमिक तह (कक्षा ५ देखि ६) तथा माध्यमिक पूर्व (कक्षा ८ देखि ९) मा स्थानान्तरण हुने बालबालिकाहरूको अभिलेख अद्यावधिक गर्न सहयोग गर्नुपर्नेछ।
- iii. **विद्यार्थी हक-अधिकार (स्टुडेन्ट एन्डाइटलमेन्ट्स) को समयमै वितरण सुनिश्चित गर्नु:** एसएमसी सदस्यहरूले योग्य विद्यार्थीहरूलाई निःशुल्क पाठ्यपुस्तक, विद्यालय पोशाक (युनिफर्म), छात्रवृत्ति, भत्ता (स्टाइपेन्ड) तथा अन्य यस्ता सुविधाहरू समयमै उपलब्ध गराउने सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ।
- iv. **अभिभावक-शिक्षक बैठक (पीटीएम) मा सहयोग:** एसएमसीले नियमित रूपमा अभिभावक-शिक्षक बैठक (पेरन्ट-टीचर मिटिङ—पीटीएम) को आयोजना तथा सञ्चालनमा पूर्ण सहयोग गर्न सक्नेछ, जसद्वारा विद्यार्थीहरूको शैक्षिक तथा अन्य गतिविधिहरू—जस्तै खेलकुद, शारीरिक तन्दुरुस्ती (फिटनेस), स्वास्थ्य, कला, आचरण तथा व्यवहार आदि—सम्बन्धी प्रगति अभिभावक/संरक्षकहरूसँग साझा गर्न सकिन्छ। पीटीएम बालबालिकाको शैक्षिक यात्रामा अभिभावक/संरक्षकहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने एक प्रभावकारी माध्यम हो।
- v. **शैक्षिक योजना तथा सहयोग (अकादेमिक प्लानिङ एन्ड सपोर्ट):** एसएमसी सदस्यहरूले विद्यालयहरूले समग्र शिक्षा योजना (समग्र शिक्षा) तथा राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०२० (एनईपी २०२०) अन्तर्गत निर्धारित मानदण्ड तथा मापदण्डहरूको पालना गरिरहेका छन् भनी सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ। उनीहरूले शिक्षकहरू नियमित रूपमा विद्यालयमा उपस्थित भइरहेका छन्, समयमै पाठ्यक्रम (सिलेबस) पूरा गरिरहेका छन्, तथा अभिभावकहरूसँग भेटघाट गरी बालबालिकाको प्रगति साझा गरिरहेका छन् भन्ने कुराको अनुगमन गर्नुपर्नेछ।

समितिले शिक्षकहरूको अभाव (टीचर शोर्टेज) समाधान गर्न आवश्यक कदमहरूमा सहयोग गर्नुका साथै शिक्षकहरूलाई मुख्यतः शैक्षिक कार्यमा संलग्न गराउने कार्यमा समर्थन प्रदान गर्न सक्नेछ। एसएमसीले शिक्षकहरूलाई विद्यालय वार्षिक कार्यतालिका (स्कूल क्यालेन्डर) निर्माणमा सहयोग गर्ने, कक्षाकोठाका गतिविधिहरूको अवलोकन गर्ने, तथा सिकाइमा रहेका कमीहरू (लर्निङ ग्याप्स) को पहिचान गरी शिक्षण-सिकाइ प्रक्रियालाई सुदृढ बनाउन तथा

विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि (लर्निङ आउटकम्स—एलओज) मा सुधार ल्याउन सहयोग गर्नुपर्नेछ। एसएमसीले शिक्षकहरूको बारम्बार अनुपस्थितिलाई सम्बन्धित प्राधिकरणमा जानकारी गराउनु पर्नेछ, जसले गर्दा सिकाइ प्रक्रियामा निरन्तरता प्रभावित नहोस्। सिकाइलाई अझ आकर्षक, सान्दर्भिक तथा समुदायसँग सम्बन्धित बनाउन तथा 'ब्यागलेस डेज' (झोला-रहित दिवस) लाई समृद्ध बनाउन, एसएमसीहरूले निम्न कार्यहरू गर्नुपर्नेछ—

- **समुदाय-आधारित शिक्षण कार्यक्रमहरूको आयोजना सहज बनाउने:** जस्तै विज्ञान प्रदर्शनी (साइन्स फेयर), सम्पदा पदयात्रा (हेरिटेज वाक) वा वातावरणीय अभियान (एन्वाइरोन्मेन्टल ड्राइभ) आदि, जसद्वारा अनुभवात्मक शिक्षण (एक्सपेरिएन्शियल लर्निङ) लाई प्रवर्द्धन गरिन्छ।
- **परियोजना-आधारित शिक्षण (प्रोजेक्ट-बेस्ड लर्निङ) को प्रवर्द्धनमा सहयोग गर्ने:** जस्तै जल संरक्षण (वाटर कन्जर्वेसन), फोहर व्यवस्थापन (वेस्ट म्यानेजमेन्ट) वा दिगो कृषि (सस्टेनेबल फार्मिङ) जस्ता सामुदायिक मुद्दाहरूमा आधारित परियोजनाहरू, जसले कक्षाकोठाको ज्ञानलाई वास्तविक जीवनका चुनौतीहरूसँग जोड्दछ।
- **सीपहरूको मागलाई स्थानीय उद्योग तथा व्यवसायसँग समन्वयमा उठाउने:** स्थानीय व्यवसाय तथा उद्योगहरूको आवश्यकताअनुसार सान्दर्भिक सीपहरूको एकीकरण गर्न तथा सीप-आधारित शिक्षाका लागि इन्टर्नशिप (इन्टर्नशिप) वा प्रशिक्षुता (एप्रेन्टिसशिप) का अवसरहरू उपलब्ध गराउन पहल गर्ने, जुन राष्ट्रिय शिक्षा नीति (एनईपी) २०२० का प्रावधानहरूसँग अनुरूप हुनेछ।

vi. **आधारभूत साक्षरता तथा सङ्ख्यात्मकता (फाउन्डेसनल लिटरेसी एन्ड न्युमेरीसी—एफएलएन) लक्ष्य प्राप्तिमा सहयोग:** एसएमसीले निपुण भारत मिशन (निपुण भारत मिशन) अन्तर्गत एफएलएन लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न समुदाय तथा अभिभावकहरूको सहभागितालाई अझ प्रवर्द्धन गर्नेछ, जसद्वारा प्रत्येक विद्यालयमा गुणस्तरीय शिक्षाका लागि सामूहिक उत्तरदायित्व (कलेक्टिभ अकाउन्टेबिलिटी) सुट्ट हुनेछ। यसका लागि प्रारम्भिक कक्षाहरूमा बालबालिकाको मातृभाषाको प्रयोगलाई प्रोत्साहित गर्ने, स्थानीय भाषामा पठन-पाठन कुनाहरू (रीडिङ कर्नर्स) को स्थापना गर्न सहयोग गर्ने, कथावाचन (स्टोरीटेलिङ) सत्रहरू सञ्चालन गर्ने तथा अभिभावक-नेतृत्वमा पठन समूहहरू (रीडिङ क्लब्स) गठन गर्न समर्थन गर्ने कार्यहरू समावेश हुनेछन्। एसएमसीले शिक्षकहरू तथा सामुदायिक स्वयंसेवकहरूको सहकार्यमा बहुभाषिक शिक्षण-सिकाइ सामग्रीहरूको विकासलाई पनि सहजीकरण गर्न सक्नेछ। साथै, विद्यालयलाई 'निपुण' बनाउनका लागि केन्द्रित तथा समयबद्ध प्रयासहरूलाई समर्थन गर्दै सबै विद्यार्थीहरूले कक्षाअनुरूप एफएलएन दक्षताहरू प्राप्त गरेको सुनिश्चित गर्नेछ। स्थानीय युवा स्वयंसेवकहरूले शिक्षकहरूसँग सहकार्य गरी समय-समयमा सामुदायिक शिक्षण महोत्सव, पठन अभियान वा यस्तै प्रकारका पहलहरू आयोजना गर्न सक्नेछन्, जसद्वारा मूलभूत साक्षरता तथा सङ्ख्यात्मकतामा विद्यार्थीहरूको प्रगतिको मूल्याङ्कन, सुट्टीकरण तथा उत्सव मनाउन सकिन्छ। एसएमसीले आङ्गनवाडी कार्यकर्ता (आङ्गनवाडी वर्कर्स) तथा प्राथमिक शिक्षकहरूबीच संयुक्त योजना तथा गतिविधिहरूलाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्नेछ, जसद्वारा रमाइलो तथा खेल-आधारित प्रारम्भिक शिक्षण सुनिश्चित भई आङ्गनवाडीबाट विद्यालयतर्फ सहज संक्रमण सम्भव हुन्छ। यसका अतिरिक्त, समितिले स्थानीय कलाकार, शिल्पी तथा ज्येष्ठ नागरिकहरूसँग सहकार्य गरी परम्परागत ज्ञान, कला तथा स्थानीय सम्पदालाई विद्यालयीय गतिविधिहरूमा समावेश गर्न सक्नेछ—जस्तै स्थानीय गीत, कविता (राइम्स), हस्तकला तथा चाडपर्वहरूको प्रयोग—जसद्वारा विद्यार्थीहरूमा सीप विकास तथा सांस्कृतिक जडत्व (कल्चरल रुटेडनेस) सुट्ट हुन्छ। अभिभावक तथा सामुदायिक सहभागितासम्बन्धी विस्तृत मार्गदर्शन निपुण भारत कार्यान्वयन मार्गनिर्देशन (२०२१) को अध्याय १४ मा प्रदान गरिएको छ।

vii. **प्रधानमन्त्री पोषण शक्ति निर्माण (पीएम पोषण) तथा स्वास्थ्य पहलहरू:** एसएमसी सदस्यहरूले पीएम पोषण योजना (पीएम पोषण स्किम) को कार्यान्वयनलाई सक्रिय रूपमा अनुगमन गर्नुपर्नेछ, जसका लागि

² निपुण भारत (नेशनल इनिशिएटिभ फर प्रोफिसिएन्सी इन रिडिङ विथ अन्डरस्ट्यान्डिङ एन्ड न्युमेरीसी) राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०२० (एनईपी २०२०) अन्तर्गतको एक राष्ट्रिय अभियान हो, जसको उद्देश्य सन् २०२६-२७ सम्म कक्षा २ सम्मका प्रत्येक बालबालिकाले मूलभूत साक्षरता तथा सङ्ख्यात्मकता (एफएलएन) प्राप्त गराउने हो। यस अभियानको मुख्य लक्ष्य आधारभूत चरणमा पढाइ, लेखाइ तथा सङ्ख्यात्मकतामा कक्षाअनुरूप दक्षता हासिल गराउनु हो। यस सम्बन्धी मार्गनिर्देशन निम्न लिंकमा उपलब्ध छ: [at: https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nipun_bharat_eng1.pdf](https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nipun_bharat_eng1.pdf)

कार्यक्रमको दैनिक व्यवस्थापनको पर्यवेक्षण गर्दै, भोजन वितरण गर्नु अघि शिक्षकहरूसँग पालैपालो रूपमा खाना चाखेर (टेस्टिङ) भोजनको गुणस्तर सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ। एसएमसी बैठकहरूमा तिथि भोजन (तिथि भोजन) को अवधारणा तथा यसको महत्त्वमाथि छलफल गरिनुपर्नेछ, जसद्वारा बालबालिकाको पोषण स्तर अभिवृद्धि गर्न अतिरिक्त भोजनको महत्त्वलाई जोड दिन सकिन्छ। तिथि भोजन एक सामुदायिक सहभागितामा आधारित पहल हो, जुन भारतीय परम्परागत अभ्यास—मानिसहरूलाई भोजन उपलब्ध गराउने—मा आधारित छ। यस पहल अन्तर्गत समुदायका सदस्यहरूले विशेष अवसरहरू वा चाडपर्वहरू—जस्तै जन्मदिन, वार्षिकोत्सव, विवाह, विभिन्न चाडपर्वहरू तथा राष्ट्रिय महत्त्वका दिवसहरू आदि—मा बालबालिकाहरूलाई अतिरिक्त भोजन वा पूर्ण भोजनका रूपमा पौष्टिक तथा स्वास्थ्यकर खाना उपलब्ध गराउँछन्। अभिभावक तथा समुदायका सदस्यहरूलाई स्थानीय भोजन सूची (लोकल मेनु भेरिएसन) को समावेश तथा विद्यालय पोषण (किचन) बगैँचा (स्कूल न्यूट्रिशन—किचन गार्डेन) को विकास तथा संरक्षण सम्बन्धी छलफलमा पनि सहभागी गराउन सकिनेछ, जसमा विद्यार्थीहरू, एसएमसी सदस्यहरू तथा सामुदायिक स्वयंसेवकहरूको श्रमदान मार्फत सहभागिता रहनेछ। यसका अतिरिक्त, एसएमसीले स्वास्थ्य प्राधिकरणहरूसँग समन्वय (कन्वर्जेन्स) गर्दै समय-समयमा स्वास्थ्य परीक्षण (हेल्थ चेकअप), स्वच्छता सत्रहरू (हाइजिन सेसन) तथा पोषण सचेतना कार्यक्रमहरू (न्यूट्रिशन अवेयरनेस एक्टिभिटीज) आयोजना गर्न सक्नेछ।

viii **पूर्वाधार तथा सुविधाहरूको अनुगमन (इन्फ्रास्ट्रक्चर एन्ड फैसिलिटिज ओभरसाइट):** समुदायका सदस्यहरू तथा स्थानीय प्राधिकरणहरूसँग सहकार्य गर्दै, एसएमसी सदस्यहरूले विभिन्न शैक्षिक पहलहरूमा सक्रिय योगदान दिन सक्नेछन्, जसमा बिल्डिङ एज लर्निङ एड (बाला) कार्यक्रम, डिजिटल शिक्षण उपकरणहरूको प्रवर्द्धन, विज्ञान प्रयोगशालाहरू (साइन्स ल्याब्स) को सुदृढीकरण, अटल टिङ्करिङ ल्याब्स (एटीएल्स), स्टेम (साइन्स, टेक्नोलोजी, इन्जिनियरिङ एन्ड म्याथ) ल्याब्स, खेलकुद कक्ष (स्पोर्ट्स रूम) तथा उपकरणहरू, विद्यालय पुस्तकालय तथा गतिविधि-आधारित शिक्षण स्थलहरू (एक्टिभिटी-बेस्ड लर्निङ स्पेस) को विकास, जुन राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०२० (एनईपी २०२०) का प्रावधानहरूसँग अनुरूप हुन्छ—समावेश रहेका छन्। तिनीहरूले विद्यालय सफा तथा सुव्यवस्थित (वेल-मेन्टेन्ड) राख्न नियमित सरसफाइ तथा मर्मत-सम्भार सुनिश्चित गरी बालमैत्री शिक्षण वातावरण निर्माणमा सहयोग गर्न सक्नेछन्। पिउने पानी (ड्रिङ्किङ वाटर), शौचालय (ट्वाइलेट्स), घेराबार (बाउन्डरी वाल), पहुँच मार्ग (एक्सेस रोड्स), र्याम्प आदि आवश्यक व्यवस्थाहरू सम्बन्धित विभागहरूसँग समन्वय (कलबोरेसन) गरी सुनिश्चित गर्न सकिनेछ।

ix. **वित्तीय (फाइनान्सियल म्यानेजमेन्ट):** एसएमसीले विद्यालयको बजेटको समीक्षा गरी कोषहरूको उचित व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्नेछ, जसमा आर्थिक स्रोतहरूको सुरक्षित संरक्षण, खर्चमाथि उपयुक्त नियन्त्रण, सही व्यक्ति वा निकायलाई समयमै भुक्तानी, तथा आर्थिक अभिलेखहरूको शुद्ध तथा व्यवस्थित संधारण समावेश हुन्छ। समितिले विद्यालयको वार्षिक आम्दानी तथा खर्च विवरण (रिसिप्ट्स एन्ड एक्स्पेन्डिचर स्टेटमेन्ट) तयार पार्न सहयोग गर्नेछ तथा कुनै पनि प्रकारको आर्थिक अनियमितता नहोस् भनी सुनिश्चित गर्नेछ।

एसएमसी सदस्यहरूले आगामी आर्थिक वर्षका लागि बजेट अनुमान (बजेट इस्टिमेट्स) तयार गर्न योगदान दिनेछन् तथा उपयुक्त औचित्यसहित नयाँ खर्च शीर्षकहरू प्रस्ताव गर्न सक्नेछन्। समितिलाई विद्यालय प्रमुख (प्रिन्सिपल/हेड अफ स्कूल) लाई प्रत्यायोजित अधिकारभन्दा बाहिरका आर्थिक अधिकारहरू प्रयोग गर्ने अधिकार पनि रहनेछ, तर यस्ता कार्यहरू स्वीकृत बजेटीय प्रावधानहरूको सीमाभित्र रहनु अनिवार्य हुनेछ।

x. **सामाजिक लेखापरीक्षण तथा अनुगमनमा सहयोग (सोसल अडिट एन्ड मोनिटरिङ):** एसएमसी सदस्यहरूले विद्यालयका गतिविधिहरू तथा समय शिक्षा (समग्र शिक्षा) जस्ता सरकारी कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनको निरन्तर अनुगमनमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छन्। तिनका दायित्वहरूमा प्रभावकारी योजना निर्माण, व्यवस्थापन तथा सामुदायिक सहभागिता सुनिश्चित गर्दै विद्यालय विकासलाई सुदृढ बनाउने, विद्यार्थी नामाङ्कन तथा स्थायित्व (रिटेन्सन) वृद्धि गर्ने, तथा विद्यालय छोड्ने दर (ड्रपआउट) घटाउने कार्यहरू समावेश हुन्छन्। सामाजिक लेखापरीक्षण (सोसल अडिट) प्रक्रियाको क्रममा, एसएमसी सदस्यहरूले ग्राम सभा (ग्राम सभा) बैठकहरू तथा सार्वजनिक सुनुवाइ (पब्लिक हियरिङ) मा सक्रिय रूपमा सहभागी हुनुपर्नेछ तथा लेखापरीक्षणका निष्कर्षहरूअनुसार विद्यालय तहमा आवश्यक कार्यहरू कार्यान्वयन भए/नभएको सुनिश्चित गर्न अनुगमन तथा अनुवर्ती (फलो-अप) गर्नुपर्ने हुन्छ।

xi **सामुदायिक सहभागिता तथा स्रोत परिचालन (कम्युनिटी पार्टिसिपेसन एन्ड रिसोर्स मोबिलाइजेसन):** एसएमसीले अभिभावक, पूर्वविद्यार्थी (एलुमनाइ), स्वयंसेवक, कर्पोरेट निकायहरू तथा स्थानीय संस्थाहरूलाई समय, विशेषज्ञता तथा स्रोतहरू योगदान गर्न संलग्न गराउँदै सामुदायिक सहभागितामा आधारित सहकार्यात्मक परिवेश (कोलाबोरेटिभ इकोसिस्टम) निर्माण गरी विद्यालय रूपान्तरणलाई अघि बढाउनेछ। स्रोत परिचालनका प्रयासहरू अन्तर्गत, एसएमसीले स्थानीय कम्पनीहरू तथा सार्वजनिक क्षेत्रका उपक्रमहरू (पब्लिक सेक्टर अन्डरटेकिङ्स—पीएसयू) बाट कर्पोरेट सामाजिक उत्तरदायित्व (कर्पोरेट सोशल रिस्पन्सिबिलिटी—सीएसआर) कोषको उपयोग गरी विद्यालय पूर्वाधार सुदृढीकरण, गुणस्तर सुधार पहलहरू, साथै शैक्षिक तथा शिक्षण-विधिसम्बन्धी (पेडागोजिकल) सहयोगका लागि पहल गर्नुपर्नेछ। एसएमसीहरूले नागरिक समाज संगठनहरू (सिभिल सोसाइटी अर्गनाइजेसन्स—सीएसओ) तथा सामुदायिक नेताहरूसँग सहकार्य गरी विद्यालयमा यी पहलहरूको औपचारिक अनुगमन तथा प्रतिवेदन (रिपोर्टिङ) सुनिश्चित गर्नेछन्, जसले सबै साझेदारहरूको दीर्घकालीन प्रभाव तथा दृश्यता सुदृढ बनाउनेछ।

समुदायलाई 'अन्डरस्ट्यान्डिङ लाइफलड लर्निङ फर अल इन सोसाइटी (उल्लास—नव भारत साक्षरता कार्यक्रम)³' अन्तर्गत निरक्षर व्यक्तिहरूको पहिचान तथा साक्षरताका लागि स्वयंसेवकहरूको परिचालनमा संलग्न गरिनेछ, जसद्वारा शिक्षामा सामुदायिक स्वामित्व तथा सामाजिक उत्तरदायित्व सुदृढ हुनेछ।

स्थानीय बासिन्दा, पूर्वविद्यार्थी तथा सेवानिवृत्त पेशेवरहरू विद्यालयमा **मेंटर तथा स्वयंसेवक**का रूपमा **विद्याञ्जलि**⁴ पहल अन्तर्गत सक्रिय रूपमा योगदान गर्न सक्नेछन्, जसद्वारा विद्यार्थीहरूलाई अनुभव-आधारित मार्गदर्शन उपलब्ध गराइनेछ। एसएमसीले शिक्षा मन्त्रालयको **विद्याञ्जलि पहल** (<https://vidyanjali.education.gov.in>) मा सहभागिता प्रोत्साहित गर्न सामुदायिक परिचालनलाई सहजीकरण गर्नेछ, जसद्वारा स्वयंसेवकत्व तथा सामुदायिक सहयोगको दिगो संस्कृतिको विकास भई शिक्षण अनुभवहरू समृद्ध हुने तथा विद्यार्थीहरूको समय विकास प्रवर्द्धित हुनेछ।

xii **विद्यालयमा बालबालिकाको सुरक्षा, संरक्षा तथा कल्याण सुनिश्चित गर्नु (सेफ्टी, सेक्युरिटी एन्ड वेल्-बीइङ):** एसएमसीले प्रत्येक विद्यालयमा सबै बालबालिकाका लागि सुरक्षित, समावेशी तथा बालमैत्री

³ उलास भारतको प्रमुख कार्यक्रम हो, जो औपचारिक विद्यालय शिक्षा गुमाउने 15+ वयस्कहरूका लागि कार्यात्मक साक्षरता, संख्यात्मकता, डिजिटल, र जीवन कौशल प्राप्त गर्नमा केन्द्रित छ, नागरिकहरूलाई सशक्त बनाउन र राष्ट्रिय शिक्षा आन्दोलनलाई बढावा दिन एनईपी 2020 सँग संलग्न स्वयंसेवक-आधारित, हाइब्रिड (अनलाइन/अफलाइन) मोडेल प्रयोग गरेर।

⁴ विद्याञ्जलि एक समर्पित डिजिटल प्लेटफर्म हो जसले सरकारी र सरकारी सहायता प्राप्त विद्यालयहरूलाई स्वैच्छिक सेवाहरू, सम्पत्तिहरू, कर्पोरेट/पीएसयू संस्थाहरूबाट सीएसआर समर्थन, र सार्वजनिक दानहरू पारदर्शी र संरचित ढङ्गले प्राप्त गर्न सक्षम बनाउँछ।

वातावरण सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ। उनीहरूले शारीरिक वा मानसिक उत्पीडन, भेदभाव वा कुनै पनि प्रकारको दुर्व्यवहारबाट संरक्षण लगायत बालअधिकारहरूको कडाइका साथ पालन गर्नुपर्नेछ। विद्यालय सुरक्षा प्रतिज्ञा (स्कूल सेफ्टी प्लेज), बालबालिकालाई लैङ्गिक अपराधबाट संरक्षण सम्बन्धी ऐन (प्रोटेक्सन अफ चिल्ड्रेन फ्रॉम सेक्सुअल अफेन्सेस—पोक्सो एक्ट), तथा आन्तरिक उजुरी समिति (इन्टरनल कम्प्लेन्ट कमिटी-आईसीसी) सम्बन्धी जानकारी विद्यालयमा स्पष्ट रूपमा प्रदर्शन गरिएको हुनुपर्नेछ।

एसएमसी सदस्यहरूले विद्यालय सुरक्षा तथा संरक्षा योजना (स्कूल सेफ्टी एन्ड सेक्युरिटी प्लान) को तयारी तथा पुनरावलोकनमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुनुपर्नेछ, जसका लागि विद्यालय प्रशासन, शिक्षकहरू तथा अभिभावक-शिक्षक संघ (पेरन्ट-टीचर एसोसिएसन—पीटीए) सँग नियमित बैठकहरू आयोजना गरिनेछन्। एन्टि-बुलिङ तथा बाल यौन दुर्व्यवहार (चाइल्ड सेक्सुअल अब्युज—सीएसए) गुनासो समितिहरूका निर्णयहरू एसएमसी बैठकहरूमा छलफल गरिनुपर्नेछ। एसएमसी सदस्यहरू समावेश भएको विद्यालय सुरक्षा समितिले प्रत्येक त्रैमासिकमा विद्यालय परिसरको 'सेफ्टी वाक' सञ्चालन गरी सबै सुरक्षा मापदण्डहरूको पालन सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ।

एसएमसीले शिक्षक तथा कर्मचारीहरूद्वारा सम्मानजनक तथा सहयोगात्मक व्यवहार सुनिश्चित गर्दै, बाल संरक्षण तथा एन्टि-बुलिङ नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन, तथा विशेषतः सामाजिक तथा आर्थिक रूपमा वञ्चित समूहहरू (एसईडीजी) तथा अन्य संवेदनशील पृष्ठभूमिका बालबालिकाहरूका लागि परामर्श (काउन्सेलिङ) तथा मनोसामाजिक सहयोग (साइको-सोशल सपोर्ट) को पहुँच सुनिश्चित गरी विद्यार्थीहरूको मानसिक तथा भावनात्मक कल्याणलाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्नेछ। समितिले समुदाय तथा विद्यालयबीच सेतुका रूपमा कार्य गर्दै प्रत्येक बालबालिकाको सुरक्षित तथा पोषणयुक्त वातावरणमा बाँच्ने अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्नेछ। साथै, प्राकृतिक प्रकोप, प्रतिकूल मौसम अवस्था, अशान्ति वा अन्य आपतकालीन अवस्थाका कारण विद्यालय बन्द हुँदा, शिक्षा मन्त्रालयद्वारा जारी 'विद्यालय बन्दको समयमा तथा त्यसपश्चात् घर-आधारित शिक्षणमा अभिभावक सहभागिता सम्बन्धी मार्गनिर्देशन' अनुसार विद्यार्थी तथा अभिभावकहरूलाई सहयोग प्रदान गर्न सक्नेछ।

- xiii **विद्यालय पूर्वाधार सुरक्षा तथा विपद् तयारी (इन्फ्रास्ट्रक्चर सेफ्टी एन्ड डिजास्टर प्रिपेयर्डनेस):** विद्यालयको सुरक्षा तथा संरक्षालाई अझ सुदृढ बनाउन, एसएमसीले पूर्वाधार सुरक्षा तथा विपद् तयारीको अनुगमन गर्नुपर्नेछ। यसका लागि विद्यालय भवन, कक्षाकोठा, पानी तथा सरसफाइ सुविधाहरू, विद्युत् जडान तथा अन्य महत्वपूर्ण पूर्वाधारहरूको नियमित निरीक्षण गरी तिनको सुरक्षा, स्वच्छता तथा कार्यक्षमता सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ। समितिले विद्यालयमा कार्यशील विपद् व्यवस्थापन योजना (डिजास्टर म्यानेजमेन्ट प्लान) रहेको छ भन्ने सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ तथा कम्तीमा वर्षमा दुई पटक सुरक्षा तथा उद्धार अभ्यास (सेफ्टी एन्ड इभ्याकुएसन ड्रिल्स) सञ्चालन गरिएको छ भन्ने कुरा पनि सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ।

xiv. **आवासीय छात्रावास व्यवस्थापन (होस्टल म्यानेजमेन्ट):** जहाँ विद्यालयसँग कस्तुरबा गाँधी बालिका विद्यालय (केजीबीभी), नेताजी सुभाष चन्द्र बोस आवासीय छात्रावास (एनएससीबी होस्टल्स) वा अन्य विभागका छात्रावासहरू (जस्तै पीएम जनमन, डीजेएजीयूए आदि) सम्बद्ध छन् वा एउटै परिसरभित्र रहेका छन्, त्यस्ता अवस्थामा एसएमसीले ती छात्रावासहरूको अवस्था तथा गतिविधिहरूको अनुगमन गर्नुपर्नेछ। यसमा उचित मर्मत-सम्भार, स्वच्छता, सुरक्षा, बालमैत्री सुविधाहरू तथा निर्धारित नियम तथा मापदण्डहरूको पालन सुनिश्चित गर्ने कार्यहरू समावेश रहनेछन्।

xv. **पर्यावरणीय तथा हरित अभ्यासहरूको प्रवर्द्धन (एन्वाइरोन्मेन्टल एन्ड ग्रीन प्र्याक्टिसेस):** एसएमसीले विद्यालयहरूमा दिगो तथा हरित अभ्यासहरूको प्रवर्द्धन गर्नुपर्नेछ, जस्तै एक पेड़ माँ के नाम अन्तर्गत वृक्षारोपण, पोषण (किचन) बगैँचा (न्यूट्रिशन—किचन गार्डेन) को स्थापना तथा संरक्षण, फोहर वर्गीकरण (वेस्ट सेग्रिगेशन) को कार्यान्वयन, ऊर्जा संरक्षण (एनर्जी कन्जर्वेशन) तथा मिशन लाइफ जस्ता कार्यक्रमहरू अन्तर्गत अन्य वातावरणमैत्री पहलहरूको अवलम्बन।

यी भूमिका तथा दायित्वहरू आवश्यकताअनुसार उप-समितिहरूलाई वितरण गर्न सकिनेछ। साथै, एसएमसीका केही अन्य अतिरिक्त दायित्वहरू परिशिष्ट-१ मा उल्लेख गरिएको छ।

4. विद्यालय विकास योजना

विद्यालयले छोटो अवधिको तथा दीर्घकालीन विद्यालय विकास योजना (एसडीपी) तयार गर्नुपर्नेछ, जसले विद्यार्थीहरूको नामाङ्कन तथा उपस्थिति, शिक्षक/कर्मचारीको कार्यसम्पादन, बजेट व्यवस्थापन, सुविधाहरू तथा पूर्वाधार (फाउन्डेसनल, प्रिपरेटरी, मिडल तथा सेकेन्डरी चरणहरू) आदिको सुधारमा केन्द्रित हुनुपर्नेछ।

i. विद्यालय विकास योजना (एसडीपी) शैक्षिक योजनाहरूको एक संयोजन हो, जसले पूर्वाधार योजनालाई तथा त्यसको शिक्षण-सिकाइ प्रक्रियामा प्रभावकारी उपयोगलाई मार्गदर्शन गर्दछ। एसडीपीले विद्यालयको शैक्षिक दृष्टिकोण तथा त्यसलाई प्राप्त गर्ने उपायहरू प्रतिबिम्बित गर्नुपर्नेछ। यो विद्यालयको शैक्षिक विकास तथा पूर्वाधार निर्माणका लागि एक प्रमुख (मास्टर) योजना तथा आधार दस्तावेज हो, जसअन्तर्गत चरणबद्ध रूपमा विकास गरिन्छ। योजना निर्माणलाई एकपटकको क्रियाकलापका रूपमा नभई निरन्तर विकसित हुने प्रक्रियाका रूपमा हेरिनु पर्नेछ। एसएमसीद्वारा तयार गरिएको एसडीपीमा विद्यालयमा सबै प्रकारका सुविधाहरू—जस्तै अवरोध-रहित पूर्वाधार (ब्यारियर-फ्री इन्फ्रास्ट्रक्चर), विद्यालयको कार्यसम्पादन सुधार गर्न आवश्यक सुविधाहरूको उपलब्धता तथा विद्यार्थीहरूको उपस्थितिलाई प्रोत्साहन गर्ने उपायहरू—कसरी सुनिश्चित गरिन्छ भन्ने कुरा समावेश हुनुपर्नेछ।

एसडीपी एक रणनीतिक योजना दस्तावेज हो, जसले तीन वर्षको अवधिमा स्कूलका सबै गतिविधिहरू समेटेछ। यो रोडम्याप हो जसले विद्यार्थीको उपलब्धिको स्तर सुधार गर्न स्कूलले गर्नुपर्ने परिवर्तनहरू सेट गर्दछ र यी परिवर्तनहरू कसरी र कहिले गरिनेछ भनेर देखाउँदछ।

ii. शैक्षिक गतिविधिहरूले सिकाइ उपलब्धि (लर्निङ आउटकम्स) को सुधार तथा शिक्षाको समग्र गुणस्तर अभिवृद्धिलाई प्राथमिकता दिनुपर्नेछ, जसमा आधारभूत शिक्षण (फाउन्डेसनल लर्निङ), दक्षतामा आधारित शिक्षा (कम्पिटेन्सी-बेस्ड एजुकेशन) तथा विद्यार्थीहरूको समग्र विकास (होलिस्टिक डेभलपमेन्ट) मा विशेष ध्यान दिइनुपर्नेछ। यी गतिविधिहरू विद्यालय विकास योजना (एसडीपी) मा समावेश गरिनु पर्नेछ तथा निपुण भारत मिशन (निपुण भारत मिशन), सीप शिक्षा पहलहरू (स्किल एजुकेशन इनिशिएटिभ्स), १० ब्यागलेस डेजका लक्ष्यहरूसँग अनुरूप बनाई समग्र शिक्षण-सिकाइ परिसंस्था (लर्निङ इकोसिस्टम) को विकास गर्नुपर्नेछ।

- iii. **विद्यालय विकास योजना (एसडीपी) को तयारी:** एसएमसीले अधिल्लो एसडीपीको समाप्तिपछि तीन महिनाभित्र, अधिल्लो योजनाको उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन तथा आवश्यकताहरूको पुनःआकलन (री-असेसमेन्ट) गरी नयाँ एसडीपी तयार गर्नुपर्नेछ। **एसडीपी तीन वर्षको योजना हुनेछ, जसमा तीन वार्षिक उप-योजनाहरू समावेश रहनेछन्।** एसडीपीमा निम्न विवरणहरू समावेश हुनुपर्नेछ-
- (क) प्रत्येक वर्षका लागि कक्षाअनुसार विद्यार्थी नामाङ्कन (एन्रोलमेन्ट) को अनुमान।
- (ख) तीन वर्षको अवधिमा आवश्यक थप शिक्षकहरूको सङ्ख्या—जसमा प्रधानाध्यापक (हेड टीचर), विषय शिक्षक (सब्जेक्ट टीचर) तथा आंशिककालीन शिक्षक (पार्ट-टाइम टीचर) समावेश हुनेछन्—विद्यालय शिक्षाका सबै तहहरूका लागि, निर्धारित मापदण्डहरूको सन्दर्भमा गणना गरिएको।
- (ग) तीन वर्षको अवधिमा आवश्यक थप पूर्वाधार तथा उपकरणहरूको भौतिक आवश्यकता, निर्धारित मापदण्ड तथा मानकहरूको आधारमा गणना गरिएको।
- (घ) माथि उल्लिखित (ख) तथा (ग) सम्बन्धी आवश्यकताहरूका लागि तीन वर्षको अवधिमा वर्षवार अतिरिक्त आर्थिक आवश्यकता, जसमा विशेष तालिम सुविधा उपलब्ध गराउने आवश्यकता, बालबालिकाका हक-अधिकारहरू—जस्तै निःशुल्क पाठ्यपुस्तक तथा पोशाक—तथा विद्यालयका दायित्वहरू पूरा गर्न आवश्यक अन्य अतिरिक्त आर्थिक आवश्यकताहरू समावेश हुनेछन्।
- iv. विद्यालय विकास योजना (स्कूल डेभलपमेन्ट प्लान—एसडीपी) लाई अध्यक्ष (चेयरपर्सन)/ उपाध्यक्ष (भाइस-चेयरपर्सन) तथा सदस्य-सचिव (मैबर-सेक्रेटरी) द्वारा हस्ताक्षरित गरी, तयार गरिनुपर्ने आर्थिक वर्षको समाप्ति अघि स्थानीय प्राधिकरणसमक्ष पेश गरिनुपर्ने हुन्छ।
- v. सबै राज्यहरू/संघ शासित प्रदेशहरू (यूटीहरू) का सबै विद्यालयहरू/विद्यालय समूहहरूको एसडीपी सार्वजनिक क्षेत्र (पब्लिक डोमेन) मा उपलब्ध गराइनेछ। एसएमसीले एसडीपीलाई विद्यालयको कार्यप्रणाली तथा दिशानिर्देशनको अनुगमनका लागि प्रयोग गर्नेछ तथा यी योजनाहरूको कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउनेछ। एसडीपी सम्बन्धी विस्तृत मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू (परिशिष्ट-२) मा संलग्न गरिएको छ।
- vi. प्रत्येक वर्षका उप-योजनाहरू (सब-प्लान्स) को वार्षिक रूपमा मार्च महिनाको अन्त्यसम्म समीक्षा गरिनुपर्ने हुन्छ।

5. बैठक तथा प्रक्रियाहरू

विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) को प्रभावकारी सञ्चालनका लागि नियमित तथा सुव्यवस्थित बैठकहरू अत्यन्त आवश्यक हुन्छन्। बैठकहरू कम्तीमा प्रत्येक महिनामा एक पटक आयोजना गरिनुपर्नेछ। कुनै पनि निर्णय वैध रूपमा गर्नका लागि समितिका कम्तीमा ५०% सदस्यहरूको उपस्थिति (कोरम/क्वोरम) आवश्यक हुनेछ।

प्रत्येक विद्यालयले राज्य, जिल्ला वा ब्लक तहका प्राधिकरणहरूद्वारा जारी निर्देशनहरू वा सम्बन्धित राज्य तथा संघ शासित प्रदेश (यूटी) सरकारका आदेशहरूअनुसार बैठक सञ्चालन गर्नुपर्नेछ, जसले गर्दा सबै सदस्यहरूले समयमै सूचना प्राप्त गरी पूर्ण रूपमा सहभागी हुन सकून्। बैठकहरू विद्यालयको प्रगतिको समीक्षा गर्ने तथा विद्यमान चुनौतीहरूको समाधान गर्ने खुला मञ्च (ओपन फोरम) का रूपमा प्रयोग गरिनुपर्ने हुन्छ।

सबै बैठकहरूको कार्यवृत्त (मिनट्स) सही रूपमा अभिलेख गरिनुपर्नेछ, समिति सदस्यहरूद्वारा अनुमोदित गरिनुपर्नेछ तथा पारदर्शिता सुनिश्चित गर्न विद्यालयको सूचना पाटी (नोटिस बोर्ड) मा वा डिजिटल माध्यममा (जहाँ उपलब्ध छ) सार्वजनिक रूपमा प्रदर्शन गरिनुपर्ने हुन्छ।

प्रतिक्रिया (फिडब्याक) सुट्ट गर्न, अभिभावकहरूको सहभागिता बढाउन तथा विद्यालय सुधारमा सहकार्यात्मक पहललाई प्रवर्द्धन गर्न, अभिभावक-शिक्षक संघ (पेरन्ट-टीचर एसोसिएसन—पीटीए) लाई एसएमसीको कार्यप्रणालीसँग एकीकृत गर्न सकिनेछ। प्रत्येक विद्यालयमा सुझाव बाकस (सजेसन बक्स) वा प्रतिक्रिया दर्ता पुस्तिका (फिडब्याक रजिस्टर) राखिनुपर्नेछ, जसद्वारा विद्यालय सञ्चालन, शिक्षण-सिकाइ सामग्रीको गुणस्तर तथा बाल सुरक्षा सम्बन्धी सामुदायिक सुझावहरू सङ्कलन गर्न सकिन्छ। एसएमसीले प्राप्त प्रतिक्रियाहरूको त्रैमासिक रूपमा समीक्षा गरी महत्त्वपूर्ण बुँदाहरूलाई बैठकको कार्यवृत्तमा समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ।

6. क्षमता अभिवृद्धि तथा तालिम

- विद्यार्थी सहयोगलाई विशेषतः नामाङ्कन (एन्रोलमेन्ट), उपस्थिति (अटेन्डेन्स) तथा शैक्षिक कार्यसम्पादन (अकादेमिक परफोर्मेन्स) जस्ता क्षेत्रमा सुट्ट गर्न तथा शासन, अनुगमन, पर्यवेक्षण तथा स्थानीय सरोकारवालाद्वारा सञ्चालित पहलहरूलाई सुधार गर्न, एसएमसीको क्षमता व्यवस्थित रूपमा विकास गरिनुपर्नेछ। एसएमसीहरूको प्रभावकारी सञ्चालन सदस्यहरूको ज्ञान, प्रेरणा तथा सीपहरूमा अत्यधिक निर्भर रहने हुँदा, नियमित क्षमता अभिवृद्धि प्रयासहरू तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रमहरू अत्यावश्यक हुन्छन्।
- सबै एसएमसी सदस्यहरूका लागि वार्षिक तालिम तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रमहरू समितिको गठन वा पुनर्गठन भएको एक महिनाभित्र सञ्चालन गरिनुपर्नेछ, सम्भव भएसम्म स्थानीय क्षेत्रमै तथा स्थानीय भाषामा आयोजना गरिनुपर्नेछ, जसले अधिकतम सहभागिता सुनिश्चित गर्दछ। तालिम सामग्री स्थानीय आवश्यकताअनुसार विविध विषयहरू समेट्न सक्नेछ, जसमा निम्न विषयहरू समावेश हुन सक्छन्—
 - समतामूलक तथा गुणस्तरीय शिक्षाको प्रवर्द्धनसम्बन्धी प्रावधानहरू
 - विद्यालय विकास योजना (स्कूल डेभलपमेन्ट प्लान—एसडीपी) को तयारी तथा कार्यान्वयन
 - शैक्षिक अनुगमन तथा विद्यालय कार्यसम्पादन सुधार
 - आर्थिक व्यवस्थापन तथा सामाजिक लेखापरीक्षण (सोसल अडिट)
 - समावेशी शिक्षा अभ्यासहरू
 - राष्ट्रिय शिक्षा नीति (एनईपी), २०२० मा उल्लिखित प्रमुख प्राथमिकताहरू

- (g) डिजिटल साक्षरता तथा शैक्षिक प्रविधिको प्रयोग
- (h) विद्यालय सुरक्षा तथा विद्यार्थी कल्याण
- iii. सदस्यहरूको अभिमुखीकरण (ओरिएन्टेसन) सम्भव भएसम्म प्रत्यक्ष (फिजिकल मोड) रूपमा सञ्चालन गरिनु उपयुक्त हुनेछ। आवश्यकता अनुसार पछिल्लो चरणमा यसलाई मिश्रित विधि (ब्लेन्डेड मोड)— अर्थात् अनलाइन तथा प्रत्यक्ष दुवै माध्यमबाट—सञ्चालन गर्न सकिनेछ। स्थानीय सन्दर्भलाई राम्रोसँग बुझ्ने स्थानीय विज्ञ तथा शिक्षाविद्हरूलाई यस कार्यमा संलग्न गरिनुपर्नेछ। सफलतापूर्वक तालिम सम्पन्न गर्ने सदस्यहरूलाई प्रमाणपत्र (सर्टिफिकेट) प्रदान गर्ने व्यवस्था प्राथमिकतामा राखिनुपर्नेछ।
- iv. राज्यहरू तथा संघ शासित प्रदेशहरू (यूटीहरू) लाई राष्ट्रिय डिजिटल प्लेटफर्महरू—जस्तै नेशनल इनिशिएटिभ फर स्कूल हेड्स एन्ड टीचर्स' होलिस्टिक एडभान्समेन्ट (निष्ठा), डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर फर नलेज सेयरिङ (दीक्षा), तथा उल्लास (उल्लास)—को उपयोग गर्न प्रोत्साहित गरिनुपर्नेछ, जसद्वारा स्वयंसेवा, साक्षरता गतिविधिहरू, मिश्रित शिक्षण प्रारूपहरू, पुनर्ताजगी तालिम (रिक्रेसर ट्रेनिङ) तथा सह-अधिगम (पीयर लर्निङ) का अवसरहरू उपलब्ध गराउन सकिन्छ। राज्यहरू/यूटीहरूले उपलब्ध रहेका विद्यमान प्रारूपहरूलाई आवश्यक अद्यावधिक (अपडेट) वा परिमार्जन (मोडिफिकेशन) सहित प्रयोग गर्न सक्नेछन्। वार्षिक तालिम बाहेक, राज्यहरू/यूटीहरूले एसएमसी सदस्यहरूबीच सह-अधिगम वा मार्गदर्शन (मेन्टोरिङ) सत्रहरू आयोजना गर्न सक्नेछन्, जहाँ अनुभवी सदस्यहरूले नयाँ समितिहरूसँग उत्कृष्ट अभ्यासहरू (गुड प्र्याक्टिसेस) साझा गर्नेछन्।

7. वित्तीय व्यवस्थापन तथा सामाजिक लेखापरीक्षण

- i. पारदर्शी तथा जवाफदेही आर्थिक व्यवस्थापन एसएमसीको एक मौलिक दायित्व हो। आफ्ना कार्यहरू सञ्चालनका लागि प्राप्त भएका सबै कोषहरू अलग संयुक्त बैंक खातामा राखिनुपर्नेछ, जुन अध्यक्ष (चेयरपर्सन) तथा सदस्य-सचिव (मैम्बर-सेक्रेटरी) का नाममा हुनेछ, र विशेष रूपमा एसएमसी सम्बन्धी आर्थिक व्यवस्थापनका लागि प्रयोग गरिनेछ। विद्यालय प्रमुख (प्रिन्सिपल/हेड अफ स्कूल) विद्यालयको लेखा-जोखा सही रूपमा संधारण गर्नु तथा सम्बन्धित सबै अभिलेखहरूको सुरक्षित संरक्षणका लागि जिम्मेवार हुनेछन्।
- ii. रु. ३० लाखसम्मको लागत भएका सबै सिभिल कार्यहरू एसएमसीद्वारा कार्यान्वयन गर्न सकिनेछन्। एसएमसीले पारदर्शी योजना निर्माण, खरिद प्रक्रिया (प्रोक्योरमेन्ट) तथा कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्नुका साथै लेखा अभिलेखहरू उचित रूपमा संधारण गर्नुपर्नेछ। खरिद प्रक्रियामा एसएमसीमार्फत समुदायको सहभागिताले सरोकारवालाहरूमा स्वामित्वको भावना विकास गर्नुका साथै पारदर्शिता सुनिश्चित गर्दछ।
- iii. रु. ३० लाखभन्दा बढी लागत भएका सिभिल कार्यहरू नवीनतम केन्द्रीय लोक निर्माण विभाग (सेन्ट्रल पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेन्ट—सीपीडब्ल्यूडी) कार्य पुस्तिका (वर्क्स म्यानुअल) वा सम्बन्धित राज्य लोक निर्माण विभाग (पीडब्ल्यूडी) का कार्यविधिअनुसार सार्वजनिक बोलपत्र (पब्लिक टेन्डर) आमन्त्रण गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्नेछ। एसएमसीले टेन्डर अन्तिमकरणदेखि परियोजना कार्यान्वयनका सबै चरणहरूमा सहभागी भई पारदर्शिता, गुणस्तर तथा समयमै सम्पन्नता सुनिश्चित गर्न सक्नेछ।
- iv. विद्यालयमा सम्पन्न गरिएका मर्मत तथा संरक्षण कार्यहरूमा एसएमसी सदस्यहरूले प्रमाणिकरण (सर्टिफिकेशन) गर्न सक्नेछन्, जहाँ प्राविधिक प्रावधानहरूको पालना गरिनु आवश्यक हुन्छ। खर्चसम्बन्धी विवरणहरूबारे जानकारी पाउने समुदायको अधिकारलाई पूर्ण रूपमा सम्मान गरिनुपर्नेछ। विद्यालय/समिति स्तरमा खरिद गरिने वस्तुहरूको सूचक सूची परिशिष्ट-३ मा उल्लेख गरिएको छ।

- v. पृथक् नगद पुस्तिका (क्यास बुक), बैंक पासबुक तथा खरिदसम्बन्धी अभिलेखहरू (प्रोक्योरमेन्ट रिलेटेड डकुमेन्ट्स) संधारण गरिनुपर्नेछ। सबै आर्थिक कारोबारहरू यस नगद पुस्तिकामा अभिलेख गरिनुपर्नेछ।
- vi. मासिक बैंक मिलान (बैंक रिकन्सिलिएसन) गरिनुपर्नेछ तथा हस्ताक्षरित विवरणहरू रजिस्टरमा वा नगद पुस्तिकाको भागका रूपमा सुरक्षित राखिनुपर्नेछ। भौचरहरूका लागि छुट्टै फाइल राखिनुपर्नेछ, जसलाई नगद पुस्तिकासँग उचित रूपमा सम्बन्धित (लिंकड) गरी क्रमाङ्कित (नम्बरिड) गरिएको हुनुपर्नेछ।
- vii. स्टक रजिस्टर तथा स्थायी सम्पत्ति रजिस्टर (फिक्स्ड एसेट रजिस्टर) संधारण तथा अद्यावधिक एसएमसीद्वारा गरिनुपर्नेछ। यी रजिस्टरहरूको वार्षिक भौतिक प्रमाणीकरण (फिजिकल भेरिफिकेसन) गरिनुपर्नेछ।
- viii. विद्यालय कोष (स्कूल फण्ड) कुनै पनि समयमा आन्तरिक/विभागीय अधिकारीहरूद्वारा लेखापरीक्षण (अडिट) का लागि अधीन रहनेछ, तथा प्रत्येक आर्थिक वर्षको अन्त्यमा वार्षिक लेखा विवरण प्रस्तुत गर्नु एसएमसीको दायित्व हुनेछ। यसबिना थप अनुदान प्राप्त गर्न अनुमति प्रदान गरिने छैन।
- ix. यी अभिलेखहरू लेखापरीक्षणको समयमा उपलब्ध गरिनुपर्नेछ। लेखा विवरणहरू अध्यक्ष (चेयरपर्सन)/ उपाध्यक्ष (भाइस-चेयरपर्सन) तथा संयोजक/सदस्य-सचिव (कन्विनर/मैंबर-सेक्रेटरी) द्वारा विधिवत् हस्ताक्षरित गरिनुपर्नेछ तथा तयारी भएको एक महिनाभित्र स्थानीय प्राधिकरणसमक्ष पेश गरिनुपर्नेछ वा विद्यालयको सूचना पाटी (नोटिस बोर्ड) मा प्रदर्शन गरिनुपर्नेछ।
- x. विद्यालय पूर्वाधारका लागि विनियोजित अनुदान, समग्र विद्यालय अनुदान (कम्पोजिट स्कूल ग्रान्ट्स) तथा बालबालिकाका निःशुल्क स्रोतहरू—जस्तै पाठ्यपुस्तक, पोशाक (युनिफर्म) तथा छात्रवृत्ति—सम्बन्धी हक-अधिकारहरू समग्र शिक्षा योजना (समग्र शिक्षा स्किम) का स्वीकृत मापदण्डअनुसार एसएमसीसँग सहकार्यमा कडाइका साथ उपयोग गरिनुपर्नेछ।
- xi. पारदर्शिता सुदृढ गर्न, एसएमसीले सम्भव भएसम्म **आम्दानी तथा खर्चका डिजिटल अभिलेखहरू (डिजिटल रेकर्ड्स)** संधारण गर्नुपर्नेछ। आर्थिक अभिलेखहरू, बैठकका कार्यवृत्त (मिनट्स) तथा लेखापरीक्षण सारांश (अडिट समरी) विद्यालयको सूचना पाटी (नोटिस बोर्ड) मा प्रदर्शन गरिनुपर्नेछ।
- xii. पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता थप सुदृढ गर्न, एसएमसीलाई **प्रत्येक शैक्षिक वर्षमा कम्तीमा एक पटक सामाजिक लेखापरीक्षण (सोसल अडिट)** सञ्चालन गर्न प्रोत्साहित गरिन्छ, जुन शिक्षा मन्त्रालयको विद्यालय शिक्षा तथा साक्षरता विभागद्वारा जारी 'समग्र शिक्षा सामाजिक लेखापरीक्षण सम्बन्धी मार्गनिर्देशन' (गाइडलाइन्स फर सोसल अडिट अफ समग्र शिक्षा) अनुसार गरिनुपर्नेछ। सम्बन्धित मार्गनिर्देशन निम्न लिंकमा उपलब्ध छ: (https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/Guidelines_for_Social_Audit_of_Samagra_Shiksha_scheme.pdf).

8. मन्त्रालयहरू/विभागहरूसँग समन्वय (कन्वर्जेन्स) मार्फत स्रोतहरूको उपयोग

एसएमसीले स्रोतहरूको प्रभावकारी उपयोग सुनिश्चित गर्न तथा प्रयासहरूको दोहोरोपन (डुप्लिकेशन अफ एफर्ट्स) हटाउन अन्य सरकारी विभागहरू तथा स्थानीय निकायहरूसँग समन्वय (कन्वर्जेन्स) गरी विद्यालयीय गतिविधिहरू योजना तथा कार्यान्वयन गर्न सक्नेछ। यस प्रकारको समन्वयले सम्पूर्ण सरकारी दृष्टिकोण (होल-अफ-गभर्मेन्ट एप्रोच) अन्तर्गत विद्यार्थीहरूको कार्यसम्पादन, विद्यालय पूर्वाधार, स्वास्थ्य, पोषण, सीप विकास तथा सामुदायिक पहलहरूलाई सुदृढ बनाउन सहयोग पुऱ्याउनेछ। सम्बन्धित विभागहरू तथा गतिविधिहरूको सूचक सूची (इन्डिकेटिभ लिस्ट) निम्नानुसार समावेश हुन सक्नेछन्—

i. स्वास्थ्य तथा परिवार कल्याण विभाग

- (क) विद्यालय स्वास्थ्य कार्यक्रम (स्कूल हेल्थ प्रोग्राम—एसएचपी) को कार्यान्वयन गर्दै शिक्षकहरूलाई स्वास्थ्य तथा कल्याण द्रुत (हेल्थ एन्ड वेलनेस एम्बेसडर्स) का रूपमा समर्थन गर्नु।
- (ख) मासिक धर्म स्वच्छता योजना (मेन्स्टुअल हाइजिन स्किम—एमएचएस) मार्फत स्वच्छता प्रवर्द्धन गर्दै स्यानिटरी सामग्री तथा त्यसको उचित व्यवस्थापन (डिस्पोजल) सुविधा सुनिश्चित गर्नु।
- (ग) स्थानीय स्वास्थ्य प्राधिकरणहरूसँग सहकार्यमा वार्षिक स्वास्थ्य, तन्दुरुस्ती (फिटनेस) तथा पोषण शिविरहरू आयोजना गर्नु।
- (घ) 'तम्बाकु-मुक्त शैक्षिक संस्था' (टोबैको फ्री एजुकेशन इन्स्टिट्युशन्स) सम्बन्धी मार्गनिर्देशनहरूको कार्यान्वयन गर्नु।
- (ङ) विद्यालय स्वास्थ्य कार्यक्रम अन्तर्गत कृमिनाशक (डी-वर्मिड) तथा सूक्ष्म पोषक तत्त्व (माइक्रोन्यूट्रिएन्ट) पूरक वितरण सुनिश्चित गर्नु, विशेषतः संवेदनशील समूहहरू, खासगरी किशोरावस्थातर्फ उन्मुख बालिकाहरूमा विशेष ध्यान दिनु।

ii. ग्रामीण विकास विभाग

विद्यालय पूर्वाधार निर्माणका आवश्यकताहरू तथा बाला (बाला—बिल्डिड एज लर्निङ एड) विशेषताहरू सुदृढ गर्न विकसित भारत रोजगार तथा आजीविका ग्यारेन्टी मिशन—ग्रामीण (वीबी—जी रामजी) अन्तर्गतका कोषहरूको उपयोगमा सहजीकरण गर्नु।

iii. शहरी विकास विभाग

एसएमसीले शहरी स्थानीय निकायहरू (अर्बन लोकल बडीज—यूएलबीज) जस्तै नगरपालिका (म्युनिसिपल कर्पोरेसन) तथा नगर पञ्चायतहरूबाट 'अटल मिशन फर रीजुभनेसन एन्ड अर्बन ट्रान्सफर्मेशन (अमृत⁵) तथा 'स्वच्छ भारत मिशन (एसबीएम)' जस्ता योजनाहरू अन्तर्गत सहयोग प्राप्त गर्न सक्नेछ।

iv. पेयजल तथा सरसफाइ विभाग

- (क) स्वच्छ स्वच्छ भारत मिशन (एसबीएम) अन्तर्गत स्वच्छ शौचालय तथा हात धुने स्थानहरूको नियमित सरसफाइ तथा संरक्षण सुनिश्चित गर्नु।
- (ख) मासिक धर्म स्वच्छता व्यवस्थापन (मेन्स्टुअल हाइजिन म्यानेजमेन्ट—एमएचएम) मार्फत स्वच्छता तथा सुरक्षित व्यवस्थापन (डिस्पोजल) अभ्यासहरूको प्रवर्द्धन गर्नु।
- (ग) जल जीवन मिशन (जेजेएम) अन्तर्गत विद्यालयमा सुरक्षित तथा पर्याप्त पिउने पानी (ड्रिङ्किङ वाटर) सुविधा सुनिश्चित गर्नु।

v. महिला तथा बाल विकास विभाग

- (क) बाल संरक्षण सेवा (चाइल्ड प्रोटेक्सन सर्भिसेस—सीपीएस) मार्फत सुरक्षित वातावरण (सेफ स्पेसेस) तथा सन्दर्भ प्रणाली (रेफरल सिस्टम) को निर्माण गर्नु।
- (ख) बाल अधिकार संरक्षणका लागि राज्य आयोग (स्टेट कमिशन फर प्रोटेक्सन अफ चाइल्ड राइट्स—एससीपीसीआर) सँग घनिष्ठ सहकार्य गर्दै आरटीई ऐन अन्तर्गत बालबालिकाहरूले आफ्ना अधिकारहरू प्राप्त गरिरहेका छन् भन्ने सुनिश्चित गर्नु।
- (ग) आङ्गनवाडी केन्द्रहरू (आङ्गनवाडी सेन्टर्स) तथा विद्यालयहरूबीच समन्वय सुधार गर्नु।

⁵ अमृत योजना अन्तर्गत, शहरी स्थानीय निकायहरू (यूएलबी) ले पानी आपूर्ति, ढल निकास प्रणाली, हरित क्षेत्र, शौचालय सुविधा, खेलमैदान तथा सुधारिएको यातायात सम्पर्कजस्ता अत्यावश्यक पूर्वाधार उपलब्ध गराउँछन्।

⁶ स्वच्छ भारत मिशनले वैज्ञानिक ठोस फोहोर व्यवस्थापनमार्फत "फोहोर-मुक्त" विद्यालय परिसर सुनिश्चित गर्दछ, साथै सहरी क्षेत्रमा ग्रे-वाटर (प्रयोग गरिएको पानी) र ब्ल्याक-वाटर (ढल पानी) को प्रभावकारी व्यवस्थापन पनि गर्दछ।

vi. कौशल विकास तथा उद्यमशीलता विभाग

- (क) कौशल विकास सम्बन्धी गतिविधिहरूका लागि समन्वय गर्नु।
- (ख) स्थानीय उद्योगहरूको आवश्यकताअनुरूप विद्यार्थीहरूलाई करियर मार्गतर्फ निर्देशित गर्नु।

vii. सामाजिक न्याय तथा सशक्तीकरण विभाग

- (अ) विशेष आवश्यकतायुक्त बालबालिकाहरू (सीडब्ल्यूएसएन) का लागि दीनदयाल अपाङ्ग पुनर्वास योजना (डीडीआरएस) को उपयोग गर्नु।
- (ख) अन्य पिछडा वर्ग (ओबीसी) का योग्य विद्यार्थीहरूको पहिचान गरी तथा आवेदन प्रक्रियामा सहयोग गर्दै प्रधानमन्त्री यड अचीभर्स स्कलरशिप अवार्ड स्किम फर वाइब्रेन्ट इन्डिया (पीएम-यासस्वी) छात्रवृत्तिको प्रवर्द्धन गर्नु।
- (ग) विशेष आवश्यकतायुक्त बालबालिकाहरूलाई मुख्यधाराको शिक्षामा समावेश गर्न प्रारम्भिक हस्तक्षेप कार्यक्रमहरूलाई समर्थन गर्नु।
- (घ) नशा मुक्त विद्यालय सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्नु।

viii. युवा मामिला तथा खेलकुद विभाग

- (क) खेलो इन्डिया पहल अन्तर्गत विद्यालय स्तरका खेलकुद कार्यक्रमहरू आयोजना गर्नु।
- (ख) राष्ट्रिय खेल विकास कार्यक्रम (नेशनल प्रोग्राम फर डेभलपमेन्ट अफ स्पोर्ट्स) मार्फत खेलकुद पूर्वाधारको स्तरोन्नति गर्नु।
- (ग) सिर्जनात्मकता तथा टोलीभावना विकास गर्न राष्ट्रिय विद्यालय ब्यान्ड प्रतियोगिता (नेशनल स्कूल ब्यान्ड कम्पिटिसन) मा सहभागिता प्रोत्साहित गर्नु।
- (घ) विद्यालयका बालबालिकाहरूका लागि सार्वजनिक खेलकुद सुविधाहरूको उपयोग गर्नु।
- (ङ) विभिन्न खेलका प्रशिक्षक तथा विज्ञहरूको सहयोग लिन तथा योग प्रशिक्षकहरूको व्यवस्था गर्नु।

ix. कानून तथा न्याय विभाग

- (क) बाल संरक्षण सम्बन्धी कानूनहरू—जस्तै पोक्सो ऐन (प्रोटेक्सन अफ चिल्ड्रेन फ्रॉम सेक्सुअल अफेन्सेस—पोक्सो एक्ट)को पालना सुनिश्चित गर्नु।
- (ख) विद्यार्थी, अभिभावक तथा कर्मचारीहरूका लागि कानुनी साक्षरता (लीगल लिटरेसी) सम्बन्धी सत्रहरू सञ्चालन गर्नु।
- (ग) बदमासी (बुलिङ), दुर्व्यवहार (अब्युज) तथा शारीरिक दण्ड (कॉरपोरल पनिशमेन्ट) सम्बन्धी स्पष्ट उजुरी तथा प्रतिवेदन प्रणाली (रिपोर्टिङ मेकानिज्म) स्थापना गर्नु।

x. गृह मन्त्रालय

- (क) स्थानीय प्रहरीसँग सहकार्य गरी बाल संरक्षण कानूनहरूको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्नु।
- (ख) सुरक्षा लेखापरीक्षण (सेफ्टी अडिट) तथा आपतकालीन तयारी अभ्यास (इमर्जेन्सी प्रिपेयर्डनेस ड्रिल्स) सञ्चालन गर्नु।
- (ग) कर्मचारीहरूलाई पोक्सो ऐन (पोक्सो एक्ट) अन्तर्गतका घटनाहरूको व्यवस्थापन गर्न तालिम प्रदान गरिएको सुनिश्चित गर्नु।

xi. पञ्चायत राज विभाग

- (क) विद्यालय सुधार परियोजनाहरूका लागि सामुदायिक स्वयंसेवकहरूको परिचालन गर्नु।
- (ख) ग्रामीण तथा शहरी दुवै क्षेत्रमा विद्यालय-समुदाय सहभागितालाई सुदृढ बनाउनु।

(ख) पञ्चायती राज संस्था (पञ्चायती राज इन्स्टिट्युशन) सँग उपलब्ध स्रोतहरू विद्यालय/संस्थाका लागि उपयुक्त रूपमा उपयोग गरिने सुनिश्चित गर्नु ।

(ग) तिथि भोजनको आयोजना गर्नु ।

9. विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) को अनुगमन तथा सहयोग :

एसएमसीहरूको अनुगमन तथा सहयोगका लागि उपयुक्त प्रणाली स्थापना गरिनुपर्नेछ । ब्लक तथा जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूले सरल जाँचसूची (चेकलिस्ट) को आधारमा वर्षमा दुई पटक एसएमसीको कार्यसम्पादनको समीक्षा गर्नुपर्नेछ । दण्डात्मक उपायहरूको सट्टा सहयोगात्मक पर्यवेक्षण (सपोर्टिभ सुपरभिजन) तथा नजिकका विद्यालयहरूबीच सह-अधिगम (पीयर लर्निङ) लाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्नेछ, जसले कार्यसम्पादन सुधारमा सहयोग पुऱ्याउँछ । एसएमसीको कार्यसम्पादन मापन गर्न बैठक रजिस्टर (मीटिङ्स रजिस्टर) को पहिलो पृष्ठमा सरल सूचकहरू सहितको जाँचसूची समावेश गरिनुपर्नेछ—जस्तै सम्पन्न भएका बैठकहरूको संख्या, उपस्थितिको प्रतिशत, गरिएका निर्णयहरू, कोषको उपयोग आदि—जसलाई वार्षिक रूपमा अभिलेख तथा अनुगमन गर्न सकिन्छ । भौतिक रूपमा बैठक आयोजना गर्न सम्भव नभएको अवस्थामा विद्यालयहरूले व्हाट्सएप वा गूगल मिट जस्ता माध्यमहरूको प्रयोग गरी भर्चुअल वा मिश्रित (हाइब्रिड) विधिबाट एसएमसी बैठकहरू सञ्चालन गर्न सक्नेछन् । एसएमसीले सुझाव बाकस (फिडब्याक बक्स) मार्फत प्राप्त सुझावहरूलाई मासिक बैठकहरूमा छलफल गर्नुपर्नेछ । निर्वाचन वा कार्य सञ्चालनका क्रममा उत्पन्न विवादहरूको समाधान ब्लक शिक्षा अधिकारी (बीईओ) वा अन्य तोकिएका प्राधिकरणद्वारा गरिनुपर्नेछ ।

10. निष्कर्ष:

विद्यालयहरूलाई जीवन्त तथा गतिशील शिक्षण परिसंस्था (लर्निङ इकोसिस्टम) मा रूपान्तरण गर्न सामूहिक स्वामित्व अत्यावश्यक हुन्छ, जसमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) सामुदायिक सहभागिताको प्रमुख संस्थागत माध्यमका रूपमा कार्य गर्दछ । सामुदायिक संलग्नता केवल प्रतीकात्मक समर्थनमा सीमित नभई संरचित, दिगो तथा प्रणालीगत सहभागितामा रूपान्तरण हुनुपर्नेछ । अभिभावक, पूर्वविद्यार्थी

(एलुमनाइ), स्थानीय निकायहरू, नागरिक समाज संगठनहरू (सिभिल सोसाइटी अर्गनाइजेसन्स—सीएसओ), कर्पोरेट क्षेत्र तथा सर्वसाधारण नागरिकहरूले एसएमसीमार्फत समन्वित रूपमा विभिन्न माध्यमहरूबाट योगदान गर्दै शिक्षा प्रवाह, समता (इक्विटी) तथा जवाफदेहिता (अकाउन्टेबिलिटी) लाई सुदृढ बनाउन सक्छन् ।

विद्यालय सुदृढीकरणका लागि शिक्षालाई केवल सरकारको दायित्वका रूपमा हेर्ने दृष्टिकोणबाट हटेर यसलाई सम्पूर्ण समाजको साझा अभियानका रूपमा स्वीकार गर्न आवश्यक छ । विद्यालयहरूलाई सामुदायिक सम्पत्ति (कम्युनिटी एसेट्स) का रूपमा व्यवहार गरिनुपर्छ—जहाँ सबैका लागि समावेशी, पोषणयुक्त तथा सहयोगात्मक वातावरण उपलब्ध हुन्छ । एसएमसीमार्फत अभिभावक, पूर्वविद्यार्थी, स्थानीय नेतृत्व, स्वयंसेवक तथा निजी साझेदारहरू सबैले भावी पुस्ताको निर्माणमा सार्थक भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । जब समुदायहरूले सशक्त एसएमसीमार्फत सार्वजनिक शिक्षाका संरक्षक (कस्टोडियन्स) का रूपमा कार्य गर्दछन्, तब सुधारहरू स्थानीय रूपमा स्वामित्वयुक्त, उत्तरदायी तथा दिगो बन्छन् ।

देशभरिका विद्यालयहरूले करोडौं बालबालिकालाई अवसर, गरिमा तथा समता प्रदान गर्दै राष्ट्रिय विकास तथा सामाजिक एकताको प्रमुख आधारस्तम्भका रूपमा कार्य गरिरहेका छन्। एसएमसी-नेतृत्वमा सञ्चालन हुने स्वयंसेवा, मार्गदर्शन (मेन्टोरिङ), नवप्रवर्तन (इननोभेसन), स्रोत परिचालन तथा सहभागी शासनमार्फत समुदायहरूले यी संस्थाहरूलाई अझ सुदृढ बनाउन सक्छन्। राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०२० (एनईपी २०२०) को “सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षा (क्वालिटी एजुकेशन फर ऑल)” भन्ने दृष्टिकोणलाई अघि बढाउँदै तथा एसएमसीमार्फत सामुदायिक स्वामित्वलाई प्रवर्द्धन गर्दै, भारतले आफ्ना विद्यालयहरूलाई समावेशी, गतिशील तथा राष्ट्रनिर्माणका केन्द्रका रूपमा रूपान्तरण गर्न सक्छ।

धारा-३ अन्तर्गत विद्यालय व्यवस्थापन समिति (एसएमसी) का भूमिका तथा दायित्वहरू बाहेक, एसएमसीले निम्नलिखित गतिविधिहरू सञ्चालन वा अनुगमन गर्न सक्नेछ—

- ◆ स्वच्छ, सुरक्षित, सौन्दर्यपूर्ण (एस्थेटिक) तथा नैतिक वातावरण प्रदान गर्नु।
- ◆ दैनिक क्रियाकलापहरू—जस्तै प्रार्थना सभा (असेम्बली)—नियमित रूपमा सञ्चालन भइरहेको सुनिश्चित गर्नु।
- ◆ उपचारात्मक कक्षाहरू (रिमेडियल क्लासेस) तथा वञ्चित विद्यार्थीहरूका लागि अध्ययन स्थलहरूको व्यवस्था सुनिश्चित गर्नु।
- ◆ शिक्षणमा सान्दर्भिक (क्षेत्र-विशेष) नवप्रवर्तनहरूलाई प्रोत्साहित तथा सहजीकरण गर्नु।
- ◆ शिक्षण-सिकाइ सामग्रीहरूमा पहुँच सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्नु।
- ◆ भारतीय परम्परामा आधारित प्रदर्शन तथा गतिविधिहरूलाई प्रोत्साहित गर्नु।
- ◆ स्वच्छता, समावेशिता, सम्मान, अनुशासन तथा सहानुभूति जस्ता मूल्यहरू दैनिक व्यवहारमार्फत अवलम्बन गरिने सुनिश्चित गर्नु।
- ◆ नियमित अभिभावक-शिक्षक-समुदाय अन्तरक्रियाहरूको आयोजना गर्न सहयोग गर्नु।
- ◆ शिक्षकहरूको व्यावसायिक गरिमा (प्रोफेशनल डिग्रिटी) को संरक्षण गर्नु।
- ◆ सामुदायिक सहयोगमार्फत शिक्षकहरूलाई समर्थन प्रदान गर्नु।
- ◆ पहिलो पुस्ताका शिक्षार्थीहरूको (फर्स्ट-जेनेरेसन लर्नर्स) समावेशीकरणमा सहयोग गर्नु।
- ◆ लैङ्गिक तथा सामाजिक समता (जेन्डर एन्ड सोशल इक्विटी) सुनिश्चित गर्नु।
- ◆ प्रत्येक बालबालिकाको भावनात्मक सुरक्षा तथा गरिमा सुनिश्चित गर्नु।

विद्यालय विकास योजना (एसडीपी) का विस्तृत मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू:

विद्यालयलाई समावेशी, शिक्षण-पद्धतिमा समृद्ध (पेडागोजिकली रिच), दिगो परिसंस्था (सस्टेनेबल इकोसिस्टम) का रूपमा परिकल्पना गरिएको छ, जुन जोखिमहरूबाट सुरक्षित तथा संरक्षित रहोस्, हरित भवन मापदण्ड (ग्रीन बिल्डिङ नर्म्स) का तत्वहरू समेटोस् तथा सांस्कृतिक र वातावरणीय रूपमा दिगो अभ्यासहरूद्वारा स्रोतहरूको अधिकतम उपयोग सुनिश्चित गरियोस्। विद्यालय विकास योजनाका मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू निम्नानुसार छन्—

- ◆ पूर्वाधार योजना (इन्फ्रास्ट्रक्चर प्लान) शिक्षण योजनाको अनुरूप हुनुपर्नेछ।
- ◆ बाल-केन्द्रित योजना, जसमा बालबालिकाको समग्र विकास (शारीरिक, सामाजिक, भावनात्मक तथा संज्ञानात्मक) समेटिएको हुनुपर्नेछ।
- ◆ विद्यालयमा उपस्थित सबै बालबालिकाहरूका आवश्यकताहरू तथा उनीहरूले ल्याउने विविधताप्रति संवेदनशील हुनु।
- ◆ सम्पूर्ण विद्यालय क्षेत्र (भित्ती तथा बाहिरी) लाई बालबालिका तथा शिक्षकका लागि निरन्तर शिक्षण-सिकाइ क्षेत्र (लर्निङ कन्टिन्युम) का रूपमा स्वीकार गर्नु, जसलाई योजना बनाउँदा सबै सरोकारवालाहरूले मान्यता दिनुपर्नेछ।
- ◆ बाला (बिल्डिङ एज लर्निङ एड) का अवधारणाहरू प्रयोग गरी सम्पूर्ण विद्यालय परिसरलाई रमाइलो तथा शिक्षण गतिविधिहरूको स्रोतका रूपमा विकास गर्नु।
- ◆ सबै बालबालिकाका लागि सुरक्षित तथा संरक्षित वातावरण सुनिश्चित गर्नु, साथै स्वच्छ तथा स्वास्थ्यकर वातावरण उपलब्ध गराउनु।
- ◆ सम्पूर्ण विद्यालयलाई स्रोतका रूपमा अधिकतम उपयोग गर्नु—केवल त्यस विद्यालयका विद्यार्थी तथा शिक्षकका लागि मात्र नभई समुदाय तथा आसपासका विद्यालयहरूका लागि पनि।
- ◆ स्थानीय सन्दर्भ तथा परम्पराप्रति सम्मानजनक हुनु—जस्तै ज्ञान, सामाजिक आवश्यकता, शैक्षिक आवश्यकता, संस्कृति, भूगोल, जलवायु, वनस्पति तथा जीव-जन्तु आदि। स्रोतहरूको अधिकतम उपयोग तथा लागत-प्रभावकारिता (कस्ट इफेक्टिभनेस) सुनिश्चित गर्नु।
- ◆ वातावरणीय रूपमा दिगो डिजाइनहरूमा रहेका उत्कृष्ट अभ्यासहरूको समावेश तथा कार्यान्वयन गर्नु।
- ◆ विद्यालय परिसरको समग्र विकासका लागि प्रयोगकर्ता-मैत्री (यूजर-फ्रेंडली) नयाँ प्रविधिहरूको अवलम्बन गर्नु।
- ◆ सम्पूर्ण योजना क्षेत्रको जनसंख्या प्रवृत्तिसँग (पपुलेसन ट्रेन्ड्स इन क्याचमेन्ट एरिया) अनुरूप बनाउनु।
- ◆ भविष्यमा विस्तारको सम्भावना (फ्युचर एक्सपान्सन) सुनिश्चित गर्नु।

विद्यालयहरूको योजना तथा रूपरेखा निर्माण (प्लानिङ एन्ड डिजाइन) साथै निर्माण कार्यका क्रममा वातावरण, स्वास्थ्य तथा सुरक्षा अभ्यासहरू सुदृढ गर्ने उपायहरू अनिवार्य रूपमा समावेश गरिनुपर्नेछ, जसले निम्न मार्गनिर्देशनहरूसँग अनुरूपता सुनिश्चित गर्दछ— (i) शिक्षा मन्त्रालयद्वारा जारी विद्यालय सुरक्षा तथा संरक्षा सम्बन्धी मार्गनिर्देशन, २०२१ (गाइडलाइन्स अन स्कूल सेफ्टी एन्ड सेक्युरिटी, २०२१), (ii) राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण (नेशनल डिजास्टर म्यानेजमेन्ट अथोरिटी—एनडीएमए) द्वारा जारी विद्यालय सुरक्षा नीति सम्बन्धी राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन मार्गनिर्देशन, २०१६ (नेशनल डिजास्टर म्यानेजमेन्ट गाइडलाइन्स—स्कूल सेफ्टी पॉलिसी, २०१६), तथा (iii) समय-समयमा लागू हुने वैधानिक प्राधिकरणहरू (स्टैच्युटरी अथोरिटीज) का राज्य तथा स्थानीय उपनियमहरू (बाई-लज)।

विद्यालय/समिति स्तरमा खरिद गरिन सक्ने वस्तुहरूको सूचक सूची:

- ◆ विद्यालय पोशाक (युनिफर्म्स)
- ◆ विद्यालय तथा सम्बद्ध छात्रावास भवनहरूमा हुने सबै सिभिल कार्यहरू
- ◆ फर्निचर
- ◆ शिक्षण सामग्री (टीएलएम) तथा पाठ्यपुस्तकहरू (टेक्स्ट बुक्स)
- ◆ विद्यालय अनुदान (स्कूल ग्रान्ट) बाट विद्यालय सुधारका लागि आवश्यक उपकरण तथा अन्य सामग्रीहरू
- ◆ मर्मत अनुदान (मेन्टेनेन्स ग्रान्ट) बाट विद्यालय भवनहरूको मर्मत-सम्भार
- ◆ मर्मत अनुदान (रिपेयर ग्रान्ट) बाट विद्यालय भवनहरूको मरम्मत
- ◆ शिक्षण सुधार कार्यक्रम (लर्निङ एन्हान्समेन्ट प्रोग्राम—एलईपी) अन्तर्गत आवश्यक अतिरिक्त शिक्षण-सिकाइ सामग्री तथा अन्य सामग्रीहरू
- ◆ प्रयोगशाला उपकरणहरू (ल्याबोरेटरी इक्विपमेन्ट) ।

